

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

STECCI U DOLINI NERETVE (S PODRUČJA JABLANIČKOG JEZERA)

LES »STETCHAK« (PIERRES FUNERAIRES) DE LA VALLEE DE NARENTA (ENTRE KONJIC ET RAMA)

UVODNE NAPOMENE

Izgradnja velike hidrocentrale u Jablanici i potapljanje doline Neretve od Konjica do Rame radi stvaranja jezera čiju će vodenu snagu koristiti ova centrala ubrzali su arheološko proučavanje ovoga dijela doline Neretve. Ranije sakupljeni podaci govorili su o tome da je ovo područje bilo naseljeno u svim istoriskim periodima i da bi akcije oko pronalazanja ostataka tih kultura donijele dobre rezultate. Zato su Zemaljski muzej i Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu planirali rekonoseiranje terena, arheološka iskopavanja na nekoliko lokaliteta, proučavanje srednjevjekovnih nadgrobničkih spomenika i preduzimanje nekih mjera zaštite spomenika ovoga područja. Poslovi su počeli 1952 godine.

Zavod za zaštitu spomenika kulture ja planirao prikupljanje grade o stećcima i prenošenje nekih stećaka iz doline koja će se potopiti.

Uz saradnju Đure Baslera, arheologa Zavoda i Pave anđelića, sudije Sreskog suda u Konjicu, arheologa-amatera i počasnog povjerenika Zavoda za kraj oko Konjica, obradio sam sve nekropole i pojedine osamljene stećke u dijelu doline Neretve i njenih pritoka Rame i Neretvice — (području koje će se potopiti) — u maju 1952 godine. Osim toga sam, uz stručnu pomoć Dr. Irme Čremošnik,

arheologa — naučnog saradnika Zemaljskog muzeja iz Sarajeva, obavio pretraživanja nekih grobova (jedan grob je pretražila Nada Miletić, asistent Zemaljskog muzeja) — u junu 1953 godine i uz pomoć Ante Kućana, preparatom Zemaljskog muzeja, napravio otisak (apklačovao) sa novopronađenog natpisa na jednom stećku.

Većina fotosnimaka i svi crteži su moj rad, a ostali dio fotografija je rad Baslera i Anđelića, dok su planovi i skice nekropola, kao i topografska karta, rad Đure Baslera.

(Ovom prilikom zahvaljujem svima koji su mi pomogli u ovome radu i omogućili da prikupim, sredim i ovako izložim ovaj materijal).

Radi ograničenosti prostora u izlaganju materijala dajem samo ono što je najvažnije. Kod opisanja stećaka zadržavao sam se samo kod onih koji su po svojim oblicima ili ukrasima bili osobito važni ili neobični. Ostale arheološke lokalitete sam samo napomenuo, koliko je bilo potrebno da se stvori pretstava o vezama kultura pojedinih vremenskih perioda ovoga područja. Žalim što nisam imao mogućnosti da prikupim i ostale podatke koji bi dobro došli za proučavanje života naših predaka ovoga kraja u istoriskom periodu stećaka.

PREGLED NEKROPOLA

U ovom poglavlju opisane su srednjevjekovne nekropole i pojedini osamljeni stećci redom, počevši od Konjica do Rame niz Neretvu, s jedne i druge strane rijeke, uključujući tu i one u dolinama pritoka: Neretvice i Rame.

(Prilažem skicu Doline Neretve koja će se potopiti Jablaničkim Jezerom sa pregledom srednjevjekovnih nekropola).

Dolina Neretve koja će se potopiti Jablaničkim Jezerom — pregled srednjevjekovnih nekropola

NEKROPOLA GRADAC U DONJEM SELU

Nekoliko manjih naselja na desnoj strani Neretve, oko 1200 m od Konjica, zovu se jednim imenom Donje Selo. Ukopno mjesto pravoslavnih stanovnika ovih naselja je na brežuljku Gradac, odmah iza novog željezničkog mosta, koji se sa sjeverne strane blago podiže i pretapa u prostrane njive, a sa južne dosta naglo spušta do same rijeke. Željeznička pruga je na ovoj južnoj strani brežuljka usječena. Sa sjeverne-gornje-strane paralelno sa prugom i rijekom prolazi seoski put. Imenom Gradac zovu se i sve njive pored Neretve, oko i poviše željezničkog mosta. Zajedno sa aktivnim grobljem na Gracu smještena je i srednjovjekovna nekropola od 22 stećka. Na ovoj nekropoli se nalazi 15 sanduka (2 manja), 6 ploča i 1 sljemenjak. Neki spomenici su znatno utonuli u zemlju, pa im je vrlo teško sa sigurnošću odrediti osnovni oblik. Materijal za ove stećke pretežno je finiji konglomerat, a nekoliko ih je klesano Od dolomita. Vjerovatno je majdan bio u neposrednoj blizini, koliko se to danas može zaključiti.

(Prilažem plan ove nekropole).

Spomenici su prosječnih dimenzija, osim jedne ploče u planu zavedene pod br. 5, koja je nešto duža (220X126X30 cm) i dva sanduka i ploče koji su u planu označeni pod brojevima: 19, 9 i 11, a ističu se svojim širinama (144 cm, 122 cm, 115 cm).

Stećci su orijentirani uglavnom po liniji zapad — istok, tačnije rečeno: nešto malo sjeveroistok — jugozapad. Ukopavanje je obavljano u redovima — nizovima, okomito na liniju orijentacije. Pravilnost orijentacije i skupavanja poremećena je najviše u zapadnom, tj. u najmlađem dijelu nekropole, jer mislim da je kronološki ukopavanje išlo od istoka prema zapadu. Na nekropoli kao da su se forimirale dvije grupe grobova. Istočnu grupu sačinjavaju stećci od br. 1 do br. 12. Ona je smještena na najviši nivo lokaliteta. Većina spomenika ove grupe je u obliku sanduka; jedini sljemenjak nekropole pripada ovoj skupini. Rekao bih da je i materijal ove skupine nešto malo bolji (dolomit i fino zrnasti konglomerat), a i samo klesanje pažljivije. U centru ove skupine nalazi se jedan sanduk sa natpisom.

Ovdje dajem pojedinačan opis samo nekih, neobičnijih i rjeđih spomenika:

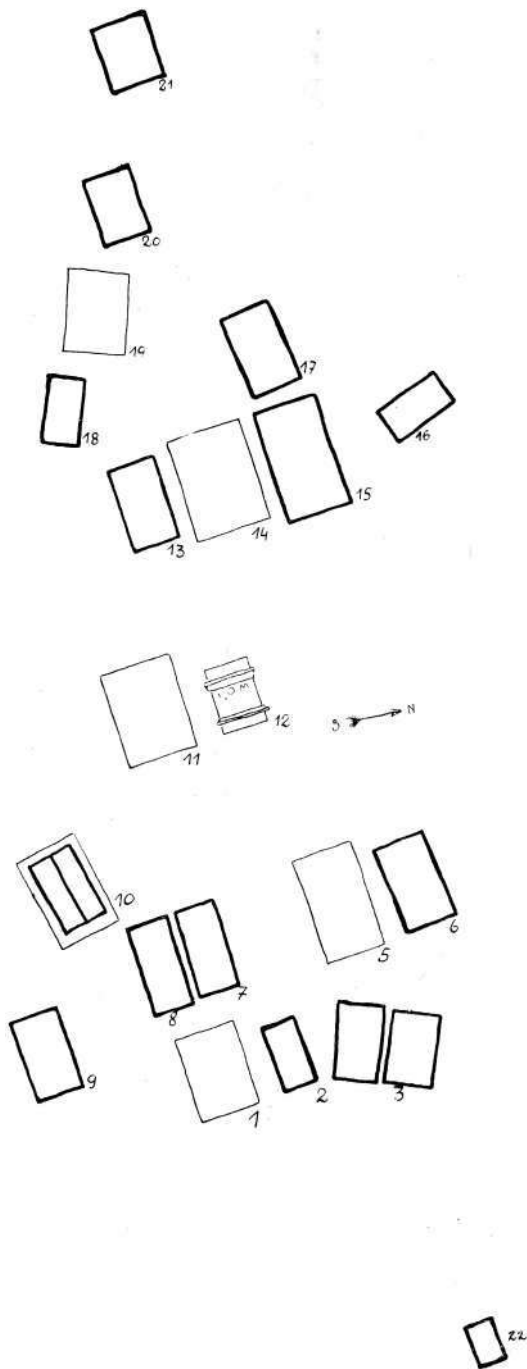
Broj 6 — Spomenik u obliku sanduka, od dolomita, dobro obrađen, ali u novije vrijeme sa sjeverozapadne strane okrnjen. Bočne strane su mu trbušaste, a istočna čenona strana je kosa, tako da je donja baza ovoga paralelopipeda manja nego gornja.

Na sredini gornje površine uklesano je okruglo udubljenje od 12 cm promjera i 3,5 cm dubine. Vjerovatno je to t. zv. »kamenica« ili »vodenica«.

Dimenzije: dužina 180 cm; širina je u sredini 92 cm, a na krajevima 75 cm; visina 52 cm.

Broj 8. — Spomenik u obliku sanduka, od dolomita, dobro obrađen, ali tokom vremena odozgo nešto oštećen. Sa spomenikom br. 7 ovaj zauzima centar prve, starije, skupine, a pošto se nalazi na najvišem mjestu brijega, on je donekle i centar čitave nekropole.

Na gornjoj površini, više prema zapadnoj čeonj strani, ima »kamenicu« duboko 4 cm i promjera od 9 cm.

Plan nekropole Gradac

Sl. 1 Spomenik br. 8 nekropole Gradac — natpis sa sjeverne bočne strane

Sa tri uspravne strane, sa istočne čone, sjeverne bočne i zapadne čone strane teče natpis bosanskom ćirilicom:

Ase leži Stoisav Milošević na svoi zemlji na plemenitoi koga mnogo ljudi znaše

Ase čini Pr(i)bil Bjelopčelanin a pisa Divn sn egov

Natpis počinje na sjevernoj bočnoj strani. Prvi red je malo odmaknut od kraja. Prije slova urezan je jedan mali krst. Pošto prezime nije moglo čitavo da stane u taj prvi red, klesar je posljednja dva slova sa mekim glasom uklesao na zapadnoj čeonj strani ali u istoj visini toga reda, produživši i dalje taj red do kraja, a onda se opet vratio na bočnu stranu gdje je nastavio klesanje. Na dijelovima plohe gdje je kamen bio popucao klesar nije klesao, nego je te dijelove, prosto, preskočio. Tako, ta bočna strana ima 3 reda slova i u početku četvrtog reda samo jednu riječ koja nije mogla da stane na istočnu čeonu stranu (sl. br. 1).

Na istočnoj čeonj strani »kovač« je ovjekovječio svoje ime. Pribil Bjelopčelanin nije bio pismen, pa mu je *sin Divn* prije klesanja ispisao tekst. Zato je on i svoga sina ovjekovječio. Ta strana ima 4 reda, i, pošto više nije bilo mjesta, posljednja riječ *egov* morala je da se prebaci na bočnu stranu (sl. br. 2).

Na zapadnoj čeonj strani iklesan je samo jedan red teksta, i to — kako sam već naveo — onaj koji je nastavak prvog reda sa bočne strane (sl. br. 3).

Slova su t. zv. lapidarna, povelika, dosta pravilna i prilično očuvana. Naročito su očuvana slova

na sjevernoj bočnoj strani, jer je ova bila zaklonjena spomenikom br. 7, koji je bio prislonjen uz ovoga. Inače, slova su uklesana u kamen. Po očuvanim slovima sa sjeverne strane vidi se da je »kovač« pored plošnog oštrog dlijeta, upotrebljavao šiljasto - tačkasto dlijeto. Takvom tehnikom on je dobio finu ovalnu udubinu slova.

Dimenzije: dužina 195 cm, širina 90 cm, visina 65 cm.

Broj 10 — Ovaj spomenik je u obliku sljemenjaka, sa odvojenim podnožjem, dosta oštećen, normalnih dimenzija i bez ukrasa. Zanimljiv mu je krov: krovne plohe su konveksne, udubljene, što je rijedak slučaj.

Broj 12 — Spomenik u obliku manjeg i neobičnog sanduka, od vapnenca, znatno utonuo u zemlju, nešto okrnjen. Otkopavanjem i pažljivim pregledom ustanovili smo da ovaj nije uopšte stećak, nego rimska ara koja je čudnovato dospjela ovamo. Odozgo,

pri čeonim krajevima, ovaj nadgrobni kamen ima dosta plitak (izlizan) friz — ispupčenje sa urezanim linijama — a u sredini poviše se naziru tri oveća latinska slova IOM koja su već poznata i uobičajena kratica od I(ovi) O(ptimo) M(aximo). Dalji tekst se više ne vidi, a postojao je. Ara je sa zapadne čone i sa sjeverne bočne strane (kako sada leži) okrnjena. Danas leži na široj strani, sa natpisom odozgo.

Dimenzije: dužina 90 cm, širina 55—60 cm, visina 40 cm.

Broj 21 — Spomenik u obliku sanduka, od sitnozrnastog konglomerata, dobro obrađen, ali sada nešto trošan i prepuknut — prekinut u dva dijela. Neznatno je utonuo u zemlju.

Na gornjoj površini, bliže zapadnoj čeonj ivici, uklesan je jednostavan krst dužine 15 cm, a širine 11,5 cm.

Dimenzije su mu prosječne.

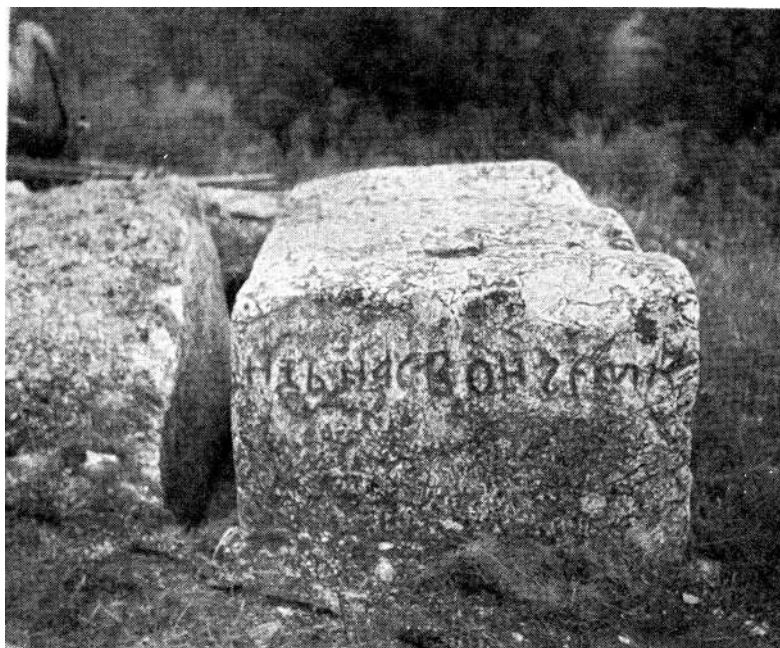
Broj 22 — Spomenik u obliku malog sanduka, od konglomerata, vremenom dosta istrošen, naročito na bridovima.

Na gornjoj površini nedaleko od čone ivice nalaze se 3 manja okruglasta udubljenja, raspoređena kao vrhovi trougla, sa međusobnim razmakom od oko 10 cm. Udubljenja imaju promjere po 5 cm, a duboka su po 2,5 cm. Vjerovatno su i to t. zv. »kamenice«.

*

Sl. 1 Spomenik br. 8 nekropole Gradac — natpis sa istočne čelone strane

Sl. 2 Spomenik br. 8 nekropole Gradac — natpis sa istočne čelone strane

Bez sumnje, onaj sanduk sa natpisom (spomenik br. 8) predstavlja najinteresantniji spomenik nekropole Gradac.

Po oblicima slova (Vidi: Dr. Mate Tentor: »Latinsko i Slavenko pismo«, Zagreb 1932; Truhelka Dr. Ćiro: »Bosnačica. Prinos bosanskoj paleografiji«, Sarajevo, 1889) ovaj spomenik bi se mogao datirati u početak XV stoljeća, a po njemu, otprilike, u to doba bi spadala i čitava starija skupina stećaka — istočna skupina. Ona druga skupina bi, onda, bila nešto mlađa od ove.

Inače, po materijalu, osnovnim oblicima i po onim oskudnim ukrasima na stećcima ništa pouzdano se ne bi moglo reći o starosti ove nekropole.

U vezi sa spomenikom br. 8 želim da napomenem još nešto: U istoriskim izvorima nisam pronašao Miloševića u ovome kraju. Nisam mogao ustanoviti da negdje blizu postoje selo, zaselak, ili kakva porodica Miloševića. Oko 15 km zračne linije sjeverozapadno od Graca nalazi se zaselak Lokve gdje živi nekoliko porodica Dedića. Od nekih Konjičana doznao sam da je nekada najstariji Dedić iz ovog zaseoka priznao da su se njegovi stari, prije prelaza na islam, zvali Miloševići. Ja ovo nisam provjeravao, iako bi to bilo značajno. Možda je Stoisav Milošević bio crkveni velikodostojnik, prvosveštenik — »djed«, pa se

njegovi potomci prozvali Djedići, odnosno Dedići. Od tih potomaka do danas su 2—3 porodice u zaseoku Dedići sačuvale svoje ime i tradiciju o svom porijeklu?

*

U neposrednoj blizini Graca nađeno je ulomaka gradinske preistoriske keramike.

Na njivama oko Graca našli smo ulomke rimske opeke i jedan odlomak stele sa reljefom delfina.

U zaseoku Cerićima (2 km. od Graca) ranije su nađeni Jupiterova ara sa natpisom, ostaci neke građevine, novac i dr., pa se pretpostavlja da je tu bio Jupiterov hram. (Dr. K. Pač, Glasnik zemaljskog muzeja XIV, 303—333).

S druge strane Neretve, oko 1 km južno od Konjica, nizvodno, na dosta vrletnom vrhu brjega, pored same Neretve nalaze se ostaci nekog starog kamenog utvrđenja. To su ostaci zidova od običnog, malo lomljenog i pritesanog kamena. Vidi se, kamenje je nekad bilo vezano dolomit-skim krečom. Zidovi se danas lako raspadaju. Interesantno je da su oni mjestimično debeli 2,20 m i da su zatvarali veoma mali prostor. Ovuda smo našli dosta malih ulomaka po svoj prilici kasnoantičke provincijske keramike.

NEKROPOLE KOD ORAHOVICE

Orahovica je oveće selo na lijevoj strani Neretve, između Konjica i Čelebića. Tu pokraj sela, blizu muslimanskog aktivnog groblja, skoro na obali Neretve, nalazi se mala srednjovjekovna nekropola od 6 stećaka. Svi su od terciarnog konglomerata u obliku sanduka, doista trošni i bez ikakvih ukrasa.

Oko 150 m uzvodno odavde nalazi se druga, vrlo slična srednjovjekovna nekropola od 7 stećaka. Oni su od konglomerata u obliku sanduka, prosječne veličine. Rad je dosta grub, stećci su danas vrlo trošni, nemaju nikakvih ukrasa.

*

Podno Orahovice, na terasi pored same ceste, nađeno je ostataka rimske građevinske keramike.

Još u preistorijskoj epohi bila su poznata slana vrela u polju blizu Orahovice i nešto uzvodno. Eksploatacija soli iz ovih vrela često je bila razlog nesporazuma, svađa i ratovanja plemena koja su živjela ovdje i u susjednim krajevima. Zabilježeni su ratovi između ilirskog plemena Autarijata i

plemena Ardijejaca koje je živjelo u Primorju. (Dr. Ljudevit Taloci, O značenju imena Bosna, G. Z. M., XI. (1899), str. 5—11; Ćiro Truhelka, Nešto o bosanskim solanama, G. Z. M., XII. (1900 g.), str. 575—580). Danas se još raspoznaje jedno takvo vrelo na lijevoj strani Neretve i jedno na desnoj strani Neretve. Slana voda se danas koristi za stoku.

Pored samog vrela, nekih stotinjak metara na njivi poviše vrela, vidi se gromila koja je nastala od materijala nekog ranijeg kamenog objekta. Izgleda da je to bilo okruglo utvrđenje od suhozida. Oko gromile nađeno je dosta ulomaka keramike, vrlo slične ilirskoj. Po toj keramici i po suhozidu moglo bi se zaključiti da se radi o ilirskom utvrđenju. Možda je to utvrđenje bilo tu baš zbog slanih vrela koja su za ondašnje prilike značila veoma mnogo?

U blizini slanog vrela do nedavna su se primjećivale još neke ruševine zgrada, za koje se u narodu pričalo da su od starih hanova. (Dr. K. Pač, G. Z. M., XIV, str. 303—333).

NEKROPOLE U ČELEBIĆIMA

U donjem toku Idbra koji se saljeva u Neretvu, sa lijeve i desne strane rijeke, rasuto je selo Čelebići. Pravoslavna crkva toga sela nalazi se na prostranom zaravanku između ceste i rijeke. Tu

odmah pored crkve, južno od nje, nalazi se 16 srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, a sjeverozapadno od crkve, 93 takva spomenika. Najvjerojatnije je da je to u svoje vrijeme bila konti-

nuirana površina velike srednjovjekovne nekropole, a da je crkva kasnije sagrađena, možda i od kamena ovih stećaka. Mnoštvo stećaka je znatno ili djelomično utonulo u zemlju. Nije isključeno da ih se još može naći pod zemljom. Između stećaka druge grupe smješteno je i danas aktivno pravoslavno groblje. Svi su stećci od grubljeg konglomerata, većinom dobro obrađivani, ali su vremenom postali dosta trošni. Nije im moguće izmjeriti dimenzije, ali se one kreću otprilike ovako: dužina od 170 do 190 cm, širina oko 90 cm, a visina oko 40 cm. Moglo bi se reći da većina ovih spomenika pripada obliku sanduka.

Spomenici su orijentirani u pravcu zapad-istok i to je dosljedno sprovedeno. Jasno se vide nizovi po liniji sjever-jug.

*

U zaseoku Paradžićima, oko 500 m južno od crkve i ceste, na malom uzvišenju, nalazi se današnje rimokatoličko groblje. Odmah do njega je nekropola od 15 stećaka, istih svojstava kao i ona kod crkve.

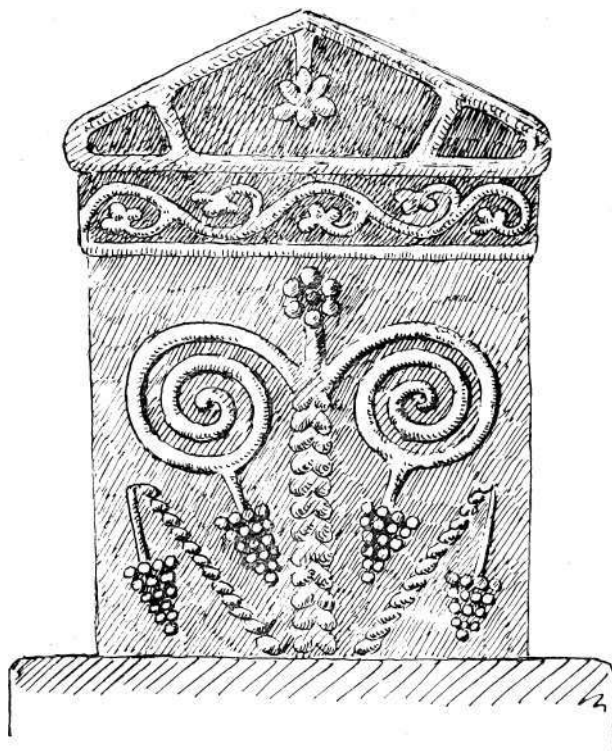
U neposrednoj blizini crkve primjećeni su u zemlji stari antički zidovi, a nađene su i rimske cigle. Iznad ceste, na Barama, vidjeli smo ulomke antičkog građevinskog materijala. U blizini crkve ima nekoliko kamenih gromila koje su sakupljeni ostaci građevinskog materijala antičkih zgrada. U području crkve i na Vujičića njivama ima također ostataka rimske arhitekture. (Dr. I. Čremošnik, *Nešto o antičkim naseljima u Dolini Neretve*, G. Z. M., 1954 g.) U zidove crkve uzidano je nekoliko rimskih kamenova. Jedan reljef iznad ulaza vjerovatno potječe sa nekog rimskog nadgrobnog spomenika. Na reljefu se vide kasniji dodaci.

OSAMLJENI STEĆAK U KRVAVOM POLJU

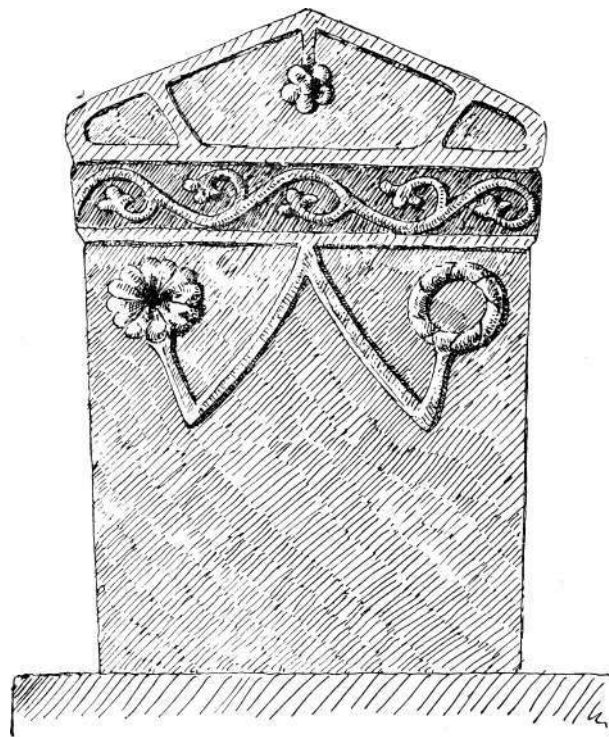
Krvavo Polje se nalazi na desnoj obali Neretve, između Konjica i Lisičića. Blizu željezničke stanice, upravo između stanice i rijeke, na jednoj kamenoj i šibljem obrasloj gromili koja se nalazi na t. zv. Terzića Luci stoji usamljen sljemenjak od vapnenca, dobro obrađen i očuvan. Ima podnožje (monolit), a krov mu prelazi u natkrov sa svih strana.

Ukrašen je sa sve četiri strane.

Sa jedne čeone ispod zabata, odnosno natkrova, plastično je uklesan friz od vijugaste linije sa trolistovima, koji se u toj visini produžava i preko pobočnih strana. Ispod friza je obična plastična linija. Friz je širok 13 cm. Na površini ispod friza, na ukusno tordiranom stubu stoji rozeta od 6 konkavnih listova, koja i u sredini ima okruglo ispupčenje. Stub se ispod rozete u desno i lijevo spiralno zavija. Na tim spiralama prema dolje i nešto ukoso unutra visi po jedan grozd. Iz dna površine od sredine ukoso gore idu

Sl. 4 Osamljeni stećak u Krvavom Polju — istočna čeona strana

Sl. 5 Osamljeni stećak u Krvavom Polju — zapadna čeona strana

2 tordirana stuba do ispod spirala, a onda sa njihovih krajeva dole vise grozdovi, slični onima kod spirala. Zabatno polje je uokvireno debljim plastičnim linijama i još unutra razdijeljeno sa 2 kose linije. Iz vrha zabata na kraćoj vrpici visi rozeta od 5 listova. Sve je to pravilno crtano i klesano dosta plastično (sl. br. 4).

Na drugoj čeonj strani iz sredine friza spušta se koso na obe strane, do polovice plohe, vrpca koja onda odatle naglo skreće gore i s jedne strane drži tordiran kružni vijenac, a s druge rozetu od više stilizovanih listova (sl. br. 5).

Dimenzije: dužina 190 cm, širina 68 cm, visina do krova 91 cm, a do vrha zabata 128 cm. Podnožje izlazi ispod stečka po 17 cm na sve strane.

NEKROPOLA MRAVINJAC NA UŠĆU IDBRA

Idbar je lijeva pritoka Neretve čije je ušće kod sela Čelebića. Na lijevoj obali ove pritoke, kod samog ušća, nalazi se brežuljak, poznat pod imenom Mravinjac, na kojemu je mala srednjovjekovna nekropola od 7 stećaka. Odavde je vrlo lijep pogled u dolinu Neretve. Stećci su od konglomerata lošijeg kvaliteta kakvog ima u neposrednoj blizini. Dosta su oštećeni, a djelomično i utonuli u zemlju. Iako kod svih nije moguće izmjeriti sve dimenzije, može se zaključiti da pripadaju sanducima i da su im dimenzije prosječne.

Orijentacija im je različita. Izgleda da su stećci

pomicani, t. j. da danas ne stoje u svom prvobitnom položaju, pa im je i orijentacija tako nejednaka.

*

Poviše Mravinjca, na terasi, vide se ostaci zidova od grubo tesanog kamena. Teško je reći kojem periodu oni pripadaju — vjerovatno srednjovjekovnom. (Vidi: Dr. I. Čremošnik, Izvještaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisičićima kod Kojnice, G. Z. M., 1954, poglavlje o istorijatu).

DVA STEĆKA U LISIČIĆIMA

Starije muslimansko groblje koje se nalazi u voćnjaku između sela Lisičića i željezničke pruge, oko 60 m južno od pruge i oko 400 m jugozapadno od želj. stanice zove se »Memidžanovo groblje«. U tome groblju ukraj nišana nalazi se i jedan stećak.

Stećak je u obliku sljemenjaka od vapnenca, dobro obrađen, ali vremenom nešto oštećen, naročito na jugoistočnom uglu. Djelomično je utonuo

u zemlju i malo je nagnut na sjevernu bočnu stranu. Nema podnožja.

Ukrašen je sa svih strana.

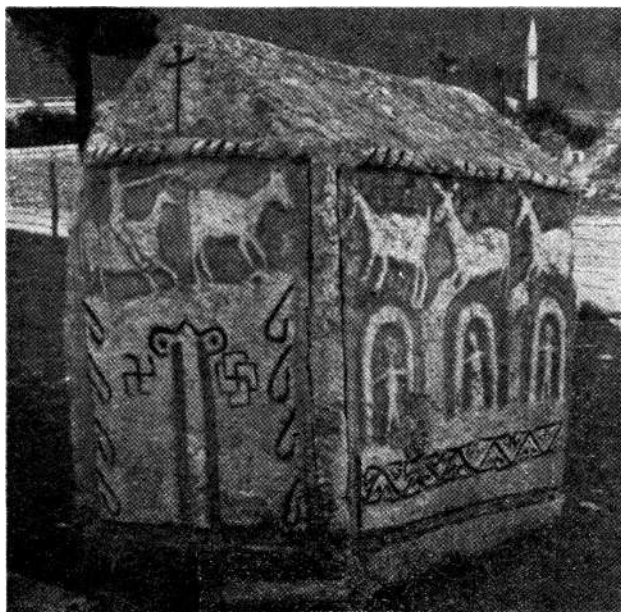
Krov se završava tordiranim plastičnim užetom, 5 cm širine koje u toj visini ide svuda unakolo stećka.

Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazano kolo sa 4 figure. To su dva muškarca i dvije žene koje se drže nešto malo uzdignutim rukama.

Sl. 6 Stećak u Memidžanovom groblju (Lisičići) — južna bočna strana

Sl. 7 Stećak u Memidžanovom groblju (Lisičići) — sjeverna bočna i stočna čeonu stranu

Sl. 8 Stećak u Memidžanovom groblju (Lisičići) — zapadna čeonu stranu

Figure su naizmjenično poredane: muškarac, žena itd. Krajnje figure drže ispružene ruke sa ispruženim prstima. Muškarci imaju kratke haljetke, poput košulja, a žene imaju dugačke haljine kod kojih se primjećuju nabori po dužini, od pasa dole. Žene su u pasu utegnute, vide im se noge, ali sasvim malo. Stopala su kod svih figura okrenuta ulijevo, što je drugačije nego kod većine figura poznatih kola. To znači da ovo kolo ne ide udesno (»naoposun«), nego ulijevo. Glave muškaraca su okruglaste i rekao bih da na njima nema kapa, a glave žena su četvrtaste, pa bi to moglo značiti da na glavama imaju nekakve kape, marame ili nešto slično. Inače, na licima figura zapažaju se udubine kao oznake očiju i usta. Figure su visoke po 68 cm (sl. br. 6).

Na sjevernoj bočnoj strani, 35–40 cm ispod tordiranog užeta, plastično su prikazane tri divokoze u trku, okrenute istoku. Ispod srna nalaze se tri arkade u čijim šupljinama su ljudske figure u uspravnom položaju. Srednja figura ima dugačku haljinu, a krajnje figure su muškarci sa kratkim haljecima.

Figure u arkadama možda predstavljaju portrete pokojnika, a možda neke vjerske velikodostojnike, a možda i kolo koje je rastavljeno. Za ovo posljednje govori to što je najprije muško, pa žensko, pa muško, i što su ruke raširene kao u kolu. Klesanje je primitivno. Klesar je negdje nešto slično vidio, pa je htio da tako i ovdje napravi. Napominjem da su se u Srednjem vijeku vrlo često sveci okruživali arkadama.

Ispod arkada i figura u njima sve do dna ova ploha je ispupčena. Na tome dijelu pruža se traka

od urezane cik-cak linije. Na uglovima ova linija se povija vodoravno unutra sa obje strane u vidu nekih kukica (sl. br. 7).

Na zapadnoj čeonj strani, u zabatu je urezan krst čiji donji krak doseže do užeta. Uspravni krak gore ima malu prečku na kraju, a poprečni krakovi se na krajevima vrlo malo lome prema gore. Ispod krsta i užeta plastično je prikazan lovac na konju koji kopljem gađa divokozu? Divokoza je pokleknula prednjim nogama. Ispod ove scene lova, u sredini, nalazi se neki plastičan stilizovan motiv koji sliči krstu (ili ljudskoj figuri?). Upravo, to je vertikalna vrpca koja se gore šiljasto završava, a koja pri vrhu desno i lijevo ima dodatke u obliku malih kružnih vijenaca. Plastičnost ovaga motiva je postignuta na taj način što su njegove konture izdubljene. Na krajevima ove čitave plohe, uz vertikalne bridove, urezane su uspravne linije sa ukrasnim dodacima u obliku isprekidanih, urezanih linija, kukica. Između srednjeg motiva i ovih sa strana nalaze se dva urezana kukasta krsta (»svastike«).

Za razliku od scene lova koja je plastična (pozadina joj je izdubljena), ovi drugi motivi su urezani, a sva druga površina je ostavljena izbočena u visini scene lova. Zbog toga što su pri kraju plohe vertikalno urezane poširoke linije dobij a se utisak da su vertikalni bridovi ojačani (sl. br. 8).

Na istočnoj čeonj strani je ukras kao i na zapadnoj, tj. u zabatu krst, niže je scena lova, a ispod toga je onaj motiv uspravne vrpce sa kružnim vijencima onda svastike i ukrasi sa kukicama uz vertikalne bridove (sl. 7). Da li lov ima simboličko značenje ili je to samo dekoracija — teško bi bilo sada nešto sigurno reći. Donji dio je ne-

Sl. 9 Stećak kod željezničke stanice u Lisičićima — južna bočna strana

običan i čini mi se vrlo važan. Srednji motiv mi sliči krstu, a desni i lijevi su svastike. Veza sa svastikom je interesantna. Nije mi poznato da li to još negdje ima. I oblik krsta (ako je to uopšte krst) je zaista jedinstven.

Dimenzije: dužina 170 cm, širina 95 cm, visina do krova 68 cm, a do vrha zabata 112 cm.

Pored same želj. pruge, tridesetak metara zapadno od želj. stanice u Lisičićima nalazi se osamljen manji sljemenjak bez postolja, od vapnenca, uglavnom dosta dobro obrađen, danas malo oštećen, okrnjen. Navodno, ovaj spomenik je već dvaputa pomican zbog građenja željezničke pruge, pa je zbog toga okrnjen, a možda i ostao bez podnožja.

Ukrašen je sa svih strana.

Na južnoj bočnoj strani, desetak centimetara ispod donje ivice krovne plohe, isklesan je plastičan friz od cik-cak linije sa položenim kukicama unutar krugova. Takvu istu traku ima i stećak u Memidžanovom groblju, u donjem dijelu sjeverne bočne strane. Friz je širok 20 cm. Ispod friza nalaze se četiri plastične arkade. Između friza i krovne plohe je izdubljeno polje u vidu poširoke trake (sl. br. 9).

Na sjevernoj bočnoj strani vidi se isti ukras kao i na južnoj (sl. br. 10).

Plastičnost arkada postignuta je na taj način što je njihova unutrašnjost izdubljena. Kod stubova se ne primjećuju ni postolja ni glavice.

Na zapadnoj čeonj strani, pri dnu zabata, nazire se plastično tordirano uže (kao da nije bilo sasvim dovršeno ili je slabo obrađeno), a na sredini plohe vidi se plastičan motiv vrlo sličan onome na čeonj strani sljemenjaka u Memidžanovom groblju: deblja uspravna linija koja gore pri vrhu sa strane ima dva kružna vijenca. Konture ovoga motiva su također urezane da bi se postigla plastičnost (sl. br. 10).

Na istočnoj čeonj strani, u jednoj polovici strane (druga je oštećena), nazire se motiv nešto sličan onome na zapadnoj: kroz sredinu dvije uspravne linije koje se gore ne spajaju nego spi-

ralno zavijaju napolje i unutra. Do jednog vertikalnog brida stećka uklesana je uzdužna linija. Motiv je urezan.

Po geometrijskim motivima vidi se da je ovaj stećak sličan onome u Memidžanovom groblju.

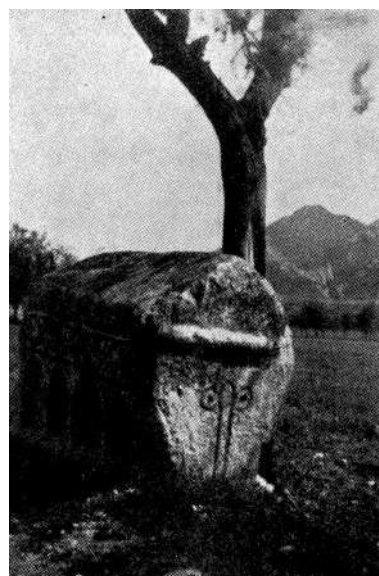
Dimenzije: dužina 137 cm, širina 66 cm, visina do krova 80 cm a do vrha zabata 100 cm.

*

Na području Lisičića nađeno je ranije više značajnih rimskih nadgrobničkih spomenika sa reljefima i pismom. (Dr. K. Pač, G. Z. M. VI, str. 711—716; Dr. K. Pač, G. Z. M. XIV, str. 303—333; Vissenschaftliche Mitteilungen IV, str. 169, sl. 39; D. Sergejevski, G. Z. M. XLVII, str. 18—19). Vrlo je interesantan reljef koji prikazuje lovca na konju, kako gađa jelena kojega progoni pas. Možda scene lova na stećcima imaju neke veze sa ovom scenom na rimskom nadgrobnom spomeniku?

Na području Lisičića u akciji 1952 i 1953 godine arheolozi Zemaljskog muzeja otkrili su nekoliko značajnih spomenika o čemu će se objaviti njihovi posebni stručni radovi. Ovdje samo napominjem da su otkriveni temelji jedne bazilike sa lezenama iz perioda XII—XIV vijeka, temelji jedne starokršćanske bazilike iz VI—VIII vijeka, otkopan je jedan dio većeg srednjovjekovnog groblja, otkrivena dosta velika i bogata rimska vila sa gospodarskom zgradom i da je pronađeno neolitsko naselje. Osobito je interesantno ovo posljednje otkriće. Neolitsko naselje je prvo koje je dosada pronađeno u Hercegovini i po izjavi stručnjaka nema veze sa bosanskim neolitom nego pripada istočnoj sredozemnoj neolitskoj kulturi.

Vrlo blizu novopronađenog neolitskog naselja, nešto uzvodno, izdiže se brijeg Vratnica, gdje je ranije nađen Mitrasov reljef, koji se danas čuva

Sl. 10 Stećak kod željezničke stanice u Lisičićima — sjeverna bočna i zapadna čeonja strana

u arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Visokom. (Dr. K. Pač, G. Z. M., 1894, str. 346; Wissenschaftliche Mitteilungen, IV, str. 252 i 271). — Iznad Vratnice, na lokalitetu Gostijevanj, arhe-

olog Zavoda Basler je sada pronašao ostatke stare gradine. Po suhozidu, ostacima kamenog alata (žrvnjevi) i ulomcima keramike koja je tu nađena on je zaključio da se radi o ilirskom utvrđenju.

NEKROPOLE KOD SELA RADEŠINE

Selo Lisičići leži na desnoj strani Neretve. S lijeve strane rijeke je naselje Radešine. Malo prije Radešina, kada se dolazi niz vodu, na manjem zaravanku pored same obale nalazi se srednjevjekovna nekropola od 78 stećaka.

Spomenici su od konglomerata, nekada su dobro obrađivani, a danas su vrlo trošni. Mnogo njih je djelomično, a i znatno utonulo u zemlju, tako da se kod nekih ne mogu dimenzije ni izmjeriti. Po svemu sudeći, stećci pripadaju obliku sanduka i normalnih su dimenzija.

Svi su orijentirani u pravcu zapad-istok i poređani su u redove po pravcu sjever-jug. Orijentacija i raspored su dosljedno sprovedeni. Između nekih spomenika su prazni prostori, ali se može pretpostaviti da su i tu bili stećci, pa su utonuli u zemlju. Prema tome, ova nekropola je bila još brojnija.

Na spomenicima se sada ne primjećuju kakvi ukrasi.

(Prilaže se skica nekropole kod sela Radešine).

Blizu sela, nešto nizvodno — u visni Banove Glavice, koja je s druge strane Neretve, 40 m od obale rijeke, na terasi jednog izbreška nalazi se

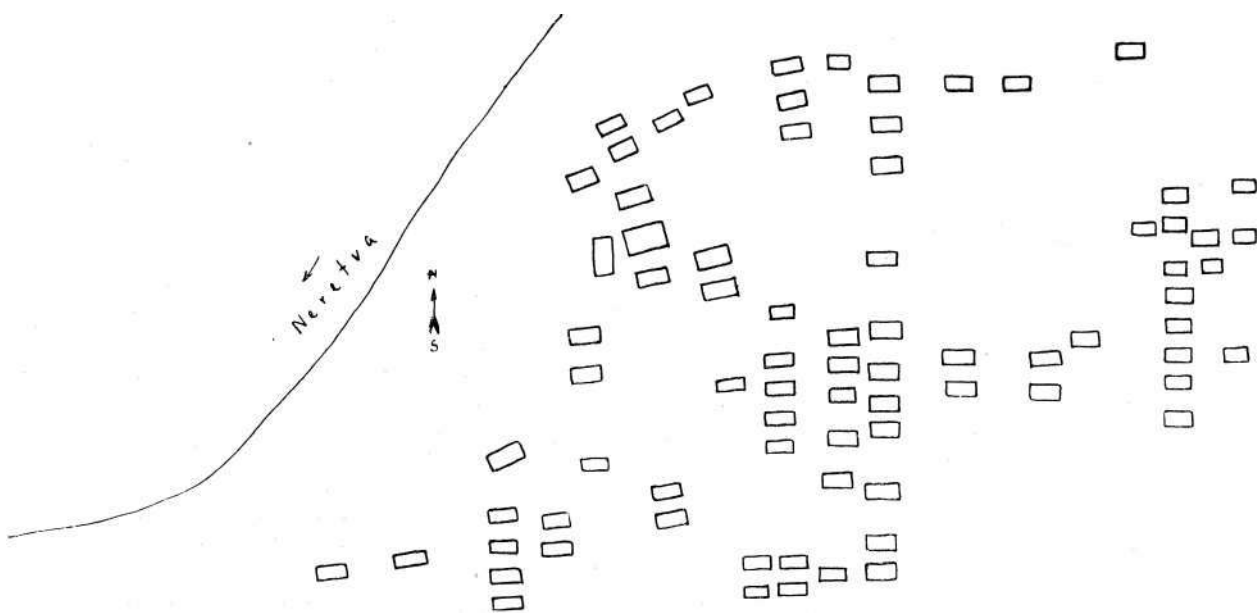
nekropola od 6 stećaka. To su dva sarkofaga i 4 sanduka, od konglomerata, bez ukrasa, u dosta trošnom stanju.

*

Oko 1000 m istočno i uzvodno od velike nekropole, na površini između Neretve i Idbra, na t. zv. Zelovom Polju, nalazi se oko 50 kamenih preistorijskih gromila srednjih dimenzija.

Pri rubu jedne riječne terase toga polja postojao je vrlo interesantan i za naše prilike neobičan lokalitet zvani »Čupine«. Na ovom mjestu zatekli smo čitav jedan brežuljak keramike koja je većim dijelom ilirskog porijekla, ali je na njenoj sjeverozapadnoj padini zatečeno i nešto latenske, pa i rimske keramike. Bilo je i cijelih posuda. Pretpostavlja se da je na ovome mjestu kroz dugi period od nekoliko vjekova prije n. e., pa i nekoliko vjekova n. e. postojala vrlo aktivna keramička radionica, a da pronađeni materijal, vjerovatno predstavlja odbačenu robu.

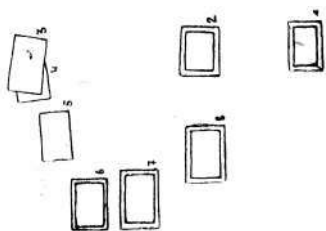
U Radešini je nađen rimski nadgrobni spomenik sa reljefom i natpisom. (Pač, G. Z. M., VI, str. 716—717).

Skica nekropole kod sela Radešine

NEKROPOLA NA UŠĆU POTOKA SLATINCA

Slatinac je potok koji dolazi sa sjevera i ulijeva se u Neretvu s desne strane, između Gošića hana

i Lisičića. Tu na samome ušću nekada je bila nekropola srednjovjekovnih spomenika. Danas se vide samo njeni ostaci. S desne strane ušća nalazi se veći dio jednoga sanduka i komad nekog drugog sanduka, a s lijeve strane i danas stoji jedan sljemenjak i, valjda, dio mekog drugog (sljemenjaka). Materijal je grubi konglomerat. Slemenjaci su bez podnožja. Ne zapažaju se ukrasi ili natpisi.

Malo dalje odavde, za oko 500 m uzvodno nalazi se Banova Glavica, zemljani tumulus. Pretpostavlja se da je tumulus preistoriskog porijekla.

NEKROPOLA GOŠIĆA HAN KOD OSTROŠČA

Sjeveroistočno od Ostrošča, na oko 1600 m s desne strane, u Neretvu se salijeva Nevizdrački Potok. Desno od ušća toga potoka je kuća Jove i Stane Radića, a odmah do nje je lokalitet »Gošića han«. To je uska ravnica između Neretve i želj. pruge. Na toj ravnici, oko 30—40 m od obale rijeke, a isto toliko daleko od želj. pruge, smještena je nekropola od 14 srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. Spomenici su situirani više po dužini, niz rijeku, a jedan dio nekropole je uz omanje aktivno seosko pravoslavno groblje.

(Prilaže se skica nekropole Gošića han kod Ostrošča).

Opis pojedinih spomenika:

Broj 1 — Spomenik u obliku pravilnog sanduka, na odvojenom podnožju, od konglomerata, dobro obrađen, vremenom nešto oštećen. Bez ukrasa.

Dimenzije: dužina 180, širina 100, visina 75 cm.

Broj 2 — Sanduk od konglomerata, dobro obrađen, sada vrlo trošan. Naročito su mu oštećeni zapadni dio i sredina gornje površine. Vertikalne plohe su mu skošene prema dolje, unutra. Leži na podnožju. Nema ukrasa.

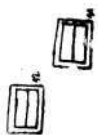
Dimenzije: dužina 150 cm, širina gore 90, dolje 75 cm, visina 74 cm.

Broj 3 — Ploča od konglomerata koja stoji na jednoj drugoj trošnoj ploči, koja joj služi kao podnožje. Usljed atmoserilija dosta oštećena. Sjeverozapadni dio ploče je zatrpan naleglom zemljom. Nema ukrasa.

Dimenzije: dužina 200 cm, širina 110, visina 35 cm.

Broj 4 — (Ploča od konglomerata koja samo djelomično viri iz zemlje.

Broj 5 — Sanduk od istog materijala, vrlo trošan, sjevernom bočnom stranom nagnut i djelomično u zemlji. Bez ukrasa.

Skica nekropole Gošića han kod Ostrošča

Dimenzije: dužina 195 cm, širina 120 cm, visina 50 cm.

Broj 6 — Sanduk (?) koji se zbog slabog materijala sav zdrobio.

Broj 7 — Ploča od vrlo slabog konglomerata, vrlo oštećena. Dimenzije joj se ne mogu izmjeriti.

Broj 8 — Sanduk od slabog konglomerata, vrlo oštećen, bez ukrasa.

Dimenzije: dužina 20 cm, širina se ne može izmjeriti, visina 80 cm.

Broj 9 — Sljemenjak od krečnjaka, dobro obrađen, danas na zapadnoj čeonj strani vrlo oštećen (okrnjen), leži na postolju, s kojim je monolitan. Prema dolje je nešto uži.

Ukrašen je sa sve četiri strane.

Pri vrhu bočnih strana teče friz od vijugaste linije koja se u slobodnim površinama spiralno povija. Motiv je urezan. Friz je inače ispupčen i širok je 23 cm (sl. br. 11).

Sa istočne čeonj strane je stilizovan ornament. Na sredini, u vrhu, je plitko plastična osmerokraka rozeta, a ispod nje čitav zabat i dio plohe do 23 cm ispod krova — do visine friza sa bočnih strana — ispunjeni su zavojitom linijom i spiralama, što potsjeća na već spomenuti friz. Ovaj ornamentat je urezan, ali djeluje plastično. Čitav zabat i dio plohe do visine friza sa bočnih strana je inače ispupčen prema ostalom dijelu plohe (sl. br. 11).

Sa zapadne čeonj strane je isti ukras kao i sa istočne, samo što se, usljed trošnosti kamena, ne raspoznaje kao ovaj prvi.

Dimenzije: dužina 165 cm, širina gore 65, dolje 54 cm, visina do krova 93 cm, a do vrha zabata 110 cm. Podnožje izlazi ispod stečka oko 15–20 cm, na sve strane.

Broj 10 — Spomenik u obliku sljemenjaka, od vapnenca, dobro obrađen, ali atmosferilijama oštećen. Prevrnut je na svoju sjevernu bočnu stranu. Ima odvojeno podnožje koje je skoro svo u zemlji. Stečak je relativno visok — dolje nešto uži.

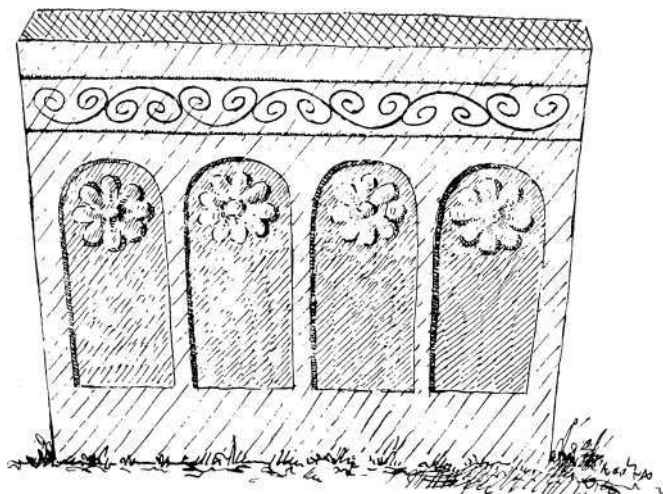
Ukrašen je sa sve tri vidljive strane.

Sa južne bočne strane (sada gornje) odmah ispod krova na širini od 24 cm teče friz od vijugaste linije sa spiralama, kakav je i na spomeniku br. 9. Linije su urezane. Ispod friza je udubljena linija, a na 10 cm ispod nje urezane su 4 arkade. Unutar lukova urezane su 4 rozete od 7–10 listova. Na stubovima arkada se ne primjećuju ni postolja, ni glavice. Od uspravnih bridova do krajnjih arkada ima oko 10 cm razmaka, raspon arkada je od 24–28 cm, visina stubova sa lukovima iznosi oko 54 cm (sl. br. 12).

Naknadno je ustanovljeno da se na sjevernoj bočnoj strani ovoga stečka, odmah ispod krova, nalazi isti friz kao i na južnoj strani, a ispod ovoga, pri krajevima plohe, po jedna urezana rozeta od 7 i 8 listova (sl. br. 12a).

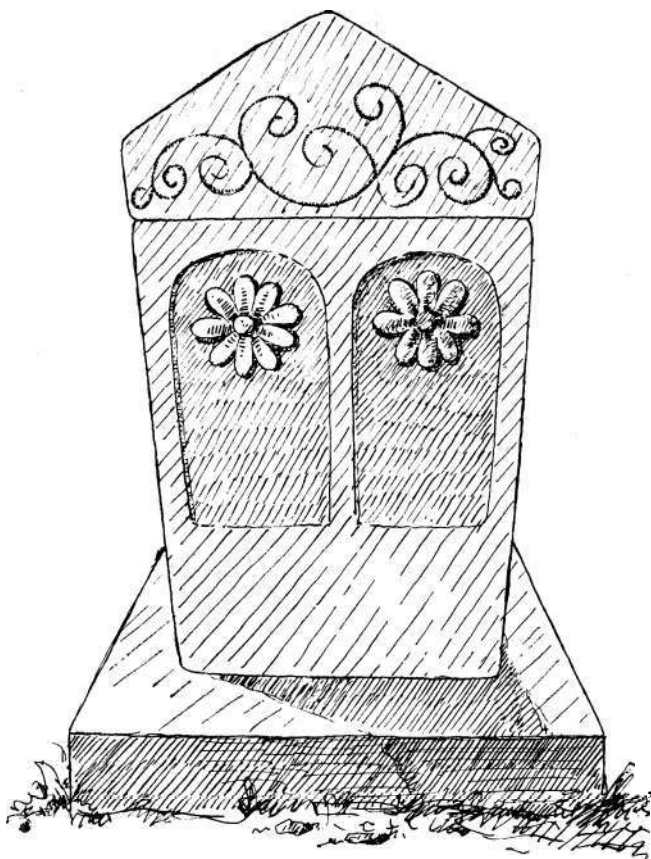
Sl. 11 Stečak br. 9 na Gošića hanu — istočna čeonj i južna bočna strana

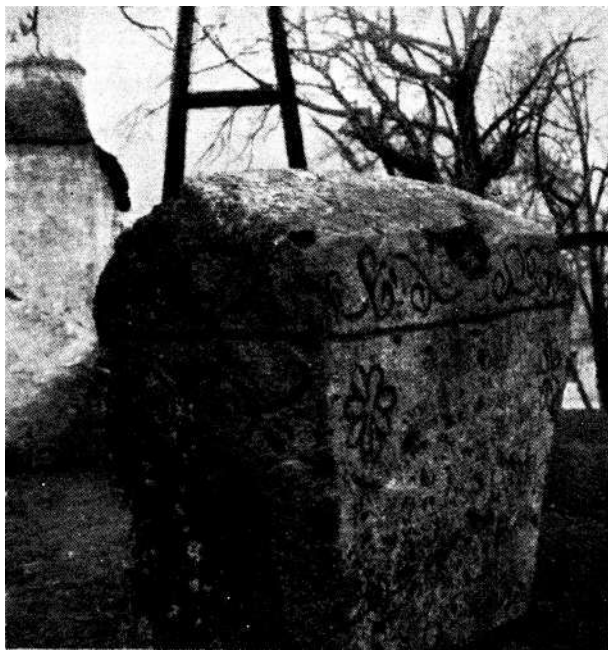
Sl. 12 Stečak br. 10 na Gošića hanu — južna bočna strana

Sl. 12a Stečak br. 10 na Gošića hanu — sjeverna bočna strana

Sl. 13 Stećak br. 10 na Gošića hanu — zapadna čeona strana

Sl. 14 Stećak br. 10 na Gošića hanu — istočna čeona strana

Na zapadnoj čeonoj strani se nalaze dvije arka-
de sa rozetama, približno istih dimezija kao i na
južnoj bočnoj strani. Iznad toga na 11 cm je udub-
ljena linija preko čitave plohe, a iznad nje, do za-
bata, a nešto i u ovome, vidi se povijena linija oki-
ćena manjim spiralama. To je sve urezano (sl. br.
13).

Na istočnoj čeonoj strani se vidi sličan orname-
nat kao i na zapadnoj — od zavožite linije i spi-
rala, dok se ispod njega, umjesto arkada, naziru
dvije spirale čiji se krajevi produžuju prema
uspravnim bridovima i zavijaju u obliku kukica
(sl. br. 14).

Dimenzije: dužina gore 150 cm, dolje 120 cm,
širina gore 71 cm, dolje 60 cm, visina do krova
114 cm, a do vrha zabata 127 cm.

Broj 11 — Spomenik u obliku sljemenjaka, od
vapnenca, sa podnožjem (monolit), dobro obrađen
i očuvan. Hrbat mu je nešto povijen na krajevima
prema dolje, a krovne plohe su mu uvijene, kon-
veksne. Bez natkrova. Nema ukrasa.

Dimenzije: dužina 165 cm, širina 77 cm, visina
do krova 98, a do vrha zabata 125 cm. Podnožje
izlazi na sve strane ispod stećka oko 25 cm.

Broj 12 — Sljemenjak sa podnožjem (monolit),
od vapnenca, dobro obrađen i očuvan. Dolje nešto
duži.

Ukrašen je sa svih strana.

Odmah ispod krova teče oko svih strana pla-
stično 6 cm debelo tordirano uže.

Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazana
scena lova. U sredini te plohe, i više u gornjoj
polovini, je konj sa konjanikom, okrenuti zapadu.
Ispred njih je jelen u trku. Glava konjanika je
dosta velika, vrat dugačak, a noga mu siže gotovo
do zemlje. Ne raspoznaje se oprema konja, ni ko-
njanika. Ne vidi se oružje lovca. Izrada je primi-
tivna (sl. br. 15).

Na sjevernoj bočnoj strani plastično je prika-
zano kolo sa 4 ženske igure. Žene se drže uzdig-
nutim rukama. Krajnje figure su slobodne ruke
stavile o bok. Odjeća im ide do dna, ne vide im se
noge. U pasu nisu utegnute, niti se poznaju kakvi
nabori na odjeći. Figure su visoke po 57 cm. Ispod
kola je tordirano uže, debljine 6 cm, koje se pruža
dužinom čitave plohe (sl. br. 16).

Na zapadnoj čeonoj plohi, 8 cm ispod užeta, pa
sve do podnožja stećka, plastično je isklesan stili-
zovan krst. Donji krak krsta se pri kraju nešto
proširuje, a gornji je relativno dosta dugačak i
pri kraju se na obe strane povija i prema dolje
uzano i šiljasto završava — upravo, ovaj krak se
završava u formi sidra. Sredinom krakova urezane
su linije, a kod donjeg kraka se ta linija prema
dolje nešto proširuje. Visina krsta je 84 cm, širina
46 cm, a krakovi su mu široki oko 14 cm (sl.
br. 15).

Podnožje je sa zapadne čeone strane također
ukrašeno. Tu je plastično isklesana bordura od
vijugaste linije sa trolistom (sl. br. 16).

Sl. 15 Stećak br. 12 na Gošića hanu — južna bočna i zapadna čona strana

Sl. 16 Stećak br. 12 na Gošića hanu — sjeverna bočna strana

Sl. 17 Stećak br. 12 na Gošića hanu — istočna čeonu strana

Sl. 18 Stećak br. 13 na Gošića hanu — južna bočna i istočna čeonu strana

Na istočnoj čeonj strani plastično je isklesana ljudska figura sa uzdignutim rukama i ispruženim prstima. Obučena je u dugačku haljinu koja je pri dnu mnogo šira. Noge se ne vide. Glava je okruglasta i ne primjećuje se da li šta ima na glavi. Po sredini figure, od grudi pa do blizu dna, urezan je motiv vrlo sličan »djedovskom štapu«. Figura je visoka 47 cm. Glava je nesrazmjerno velika, a na rukama se ne raspoznaju svi prsti. Iznad ove figure, u samom zabatu, nalazi se plastična rozeta od 7 listova, sa ispupčenim centrom (sl. br. 17).

Podnožje odozgor sa ove strane ima istu plastičnu borduru kao i sa zapadne čeonu strane.

Dimenzije: dužina 164 cm, širina gore 87 cm, širina 63 cm, visina do krova 100 cm, a do vrha zabata 121 cm. Podnožje izlazi sa čeonih strana 33 cm, a sa bočnih po 22 cm.

Broj 13 — Sljemenjak od vapnenca, sa podnožjem (monolit), vrlo dobro obrađen i očuvan. Prema dolje je nešto malo užji. Hrbat mu je neznatno pognut prema čeonim stranama. Nema natkrova.

Ukrašen je sa svih strana.

Na južnoj bočnoj strani, malo ispod krova, teče plastični friz od vijugaste linije sa trolistovima. Ispod friza je plastično tordirano uže. Friz sa užetom ima širinu od 20 cm. Takav friz, sa tordiranim užetom ispod njega, teče svuda unaokolo stećka (sl. br. 18).

Na zapadnoj čeonj strani iznad friza je opet tordirano uže koje se kao ispupčena traka iste širine i plastičnosti produžuje ivicama zabata (krova). Polje zabata je podijeljeno sa još 2 kratka tordirana užeta, koji koso vezuju plastične ivice krova sa vodoravnim tordiranim užetom. U sredini zabatnog polja nalazi se plastičan i tordiran kružni vijenac koji je kraćom plastičnom trakom vezan za vrh zabata (sl. br. 19).

Na istočnoj čeonj strani se nalaze isti takvi ukrasi. Osim toga, ispod friza isklesane su dvije rozete. Lijeva (kada se gleda prema stećku) je nešto veća, nego desna (prva ima promjer 26 cm, a druga 23 cm). Listovi rozeta su konkavni. Okolo rozeta su 2 udubljene koncentrične kružnice. Između rozeta se primjećuje nekakav luk koji se dolje povija i širi. Ispod rozeta, pri kraju spomenutog luka, vide se urezane linije koje gotovo zatvaraju pravougaonik (sl. br. 18).

Dimenzije: dužina 164 cm, širina gore 87 cm, dolje 80 cm, visina do krova 102 cm, a do vrha zabata 120 cm. Podnožje na svim stranama izlazi po 20 cm.

Broj 14 — Sanduk, također od vapnenca, razlomljen na 2 komada, obrastao gustom šikarom. Ne primjećuju se ukrasi. Dužina stećka oko 220 cm.

Iz priloženog plana vidi se orijentacija stećaka ove nekropole. Svi su oni, osim broj 14, postavljeni po liniji zapad-istok, dok je ovaj (broj 14) jedino u pravcu sjever-jug. Pošto je on razlomljen, ne vjerujem da je u svom osnovnom položaju.

Sl. 19 Stećak br. 13 na Gošića hanu — zapadna čeona strana

Kako sam već rekao, spomenici su, uglavnom, porredani, nanizani po dužini, skoro u jedan red. Samo je taj red prilično razvučen u svom zapadnom dijelu. Između br. 9 i br. 10, ima 7 m razmaka, broj 11 je 40 m odmaknut od br. 10, a i između brojeva 12 i 13 ima 30 m razmaka. Spomenici od br. 1 do 8 su formirali posebnu skupinu u kojoj je, istina, orijentacija jednaka kao i kod drugih, ali koji svojim drugim rasporedom, oblicima, materijalom i izradom, predstavljaju zasebnu skupinu na ovoj nekropoli. Spomenici br. 9 i 10 znače drugu zasebnu skupinu, spomenici 11 i 12 također zasebnu skupinu, a i ona posljednja dva — br. 13 i 14, čini mi se, posebnu skupinu.

Između ovih posljednjih skupina, tačnije: između stećka br. 12 i stećka br. 13 nalaze se dvije zemljane gromile, jedna manja, okruglasta i druga veća, nešto nepravilna i kao da je nekada razrovan.

*

U blizini nekropole je po svoj prilici bio neki antički lokalitet. Nađen je materijal koji potiče od neke antičke građevine. Lokalitet zovu Crkvina.

Malo dalje, prema sjeverozapadu, u podnožju brda nađeni su ulomci rimskog građevinskog materijala, što govori o antičkom lokalitetu i na ovom mjestu.

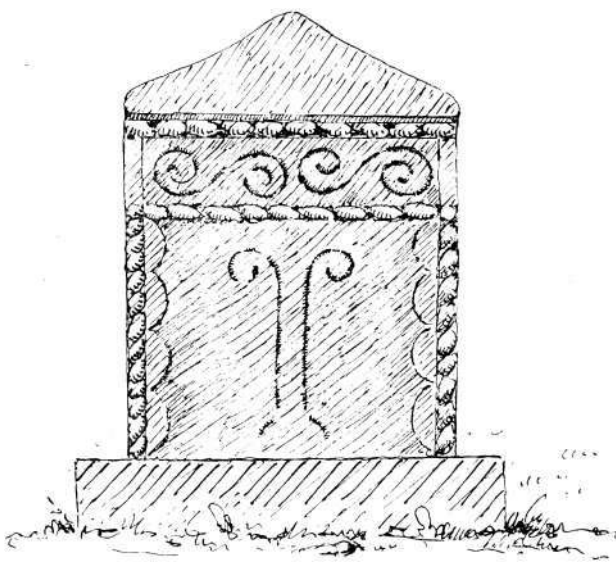
Malo dalje, prema želj. stanici, nađeni su antički nadgrobni spomenici, a blizu Voćarskog rasadnika glavica jednog stuba. (Dr. K. Pač, G. Z. M. XIV, 303—333).

NEKROPOLA KOD RIMOKATOLIČKE CRKVE U OŠTROŠČU

Rimokatolička crkva u Ostrošću nalazi se na brijegu Konjski Rat, lijevo od ušća Neretvice, više same željezničke stanice. Stotinjak metara sjeverno od crkve, na zemljištu Ilke Grbešića, na njivi »Zagrebnici« smještena je nekropola od 12 srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika. Sve su to dosta trošni, djelomično u zemlju utonuli sanduci od konglomerata, osim jednoga koji je sljemenjak. Spomenici su pretežno slabo obrađivani, od slabijeg su materijala, pa ih je zbog trošnosti, a i utočlosti, danas nemoguće tačno izmjeriti. Osim toga, neki od njih su i pomicali. Broj 2 je dječji sanduk, br. 8 i 11 su vrlo nepravilni, dok su ostali (kako izgleda), sanduci prosječnih dimenzija. Svi spomenici imaju orijentaciju: zapad-istok.

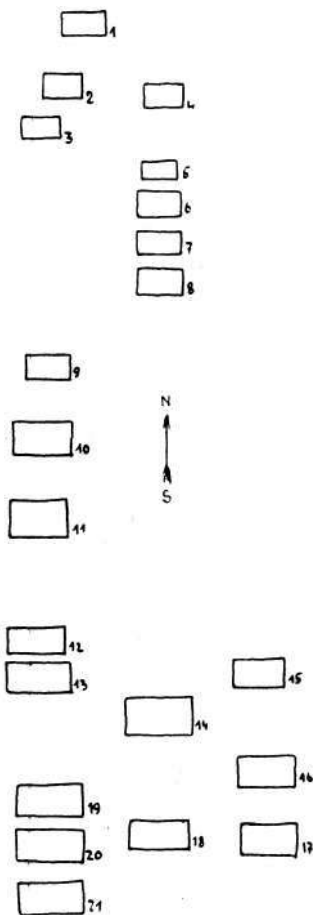
Jedini sljemenjak na ovoj nekropoli je od konglomerata, nekada dobro obrađen, ali sada znatno ružiniran na krovu i dijelu sa zapadne čeone strane odozgo. Ima postolje s kojim je monolitan. Krovne plohe su mu malo konveksne-ugnute. Na sjevernoj bočnoj strani, na oko 10 cm ispod krova, ima deblje tordirano uže (10 cm. širine), zatim friz 15 cm širine, onda opet tordirano uže (6 cm širine). Na frizu se ne raspoznaju ukrasi, a tordirana užeta prelaze u istoj visini i na čeone strane. Osim toga, takvim tordiranim užetom ojačani su i us-

pravni bridovi stećka. Na istočnoj čeonoj strani na frizu se primećuje zavojita linija u vidu S motiva. U donjem dijelu površine, ispod friza u sredini nalaze se dvije urezane simetrične linije: uspravne, gore napolje i unutra spiralno povij ene,

Sl. 20 Stećak kod rimokatoličke crkve u Ostrošću

a dolje i napolje nešto proširene. Uz tordirana bridna ojačanja isklesani su plastični polukrugovi. (Sl. br. 20).

Skica nekropole »Bilice«
u Ostrošcu

Zapadna čeona strana mu je znatno oštećena, a južna bočna zatrpana, pa se nije moglo ustanoviti da li te strane imaju kakve ukrase.

Dimenzije: dužina 165 cm širina 70 cm, visina 110 cm. Podnožje je visoko 25 cm, a izlazi ispod stećka na sve strane po 15 cm.

NEKROPOLA »BILICE« U OSTROŠCU

Oko 250 m istočno od nekropole kod rimokatoličke crkve u Ostrošcu, na blagoj kosini brda »Konjski Rat«, iznad željezničke stanice, nalazi se njiva Nikole Mijića, zvana »Bilice«, na kojoj je smještena nekropola od 21 srednjovjekovnog nadgrobnog spomenika. Svi su ovi spomenici rađeni od konglomerata, mnogi su djelomično ili znatno utonuli u zemlju (br. 2, 3, 4, 5, 12, 16, 17, 18, 19, 20 i 21), neki su vrlo trošni (1, 15), pa im se vrlo teško određuju dimenzije. Izgleda da svi pripadaju sanducima normalnih dimenzija i nekada dobro klesanih. Spomenici br. 6, 7, 8, 11, 14, koji se dobro vide, postavljeni su na postolja od tanjih ploča škriljevca. Osim toga, oni su prema donjoj bazi sa svih strana nešto suženi, te se, donekle razlikuju od dosada spomenutih sanduka na drugim nekropolama. Sanduk br. 10 je relativno nešto većih dimenzija: 200X116X63 cm.

Jedini ukrašeni spomenik ove nekropole, koliko se to sada može zaključiti, jeste sanduk br. 11. On na gornjoj površini, više kod zapadne čeone strane, ima plastično isklesan polumjesec i ispod njega plastičnu rozetu od 4 lista koja još u sredini ima malo ispupčenje.

Stećci su orijentirani zapad-istok i postavljeni u 3 reda — niza od sjevera prema jugu. Redovi su na nekim mjestima prekinuti, iz čega se može zaključiti da su i tu bili stećci koji su vremenom uništeni ili sasvim u zemlju utonuli.

NEKROPOLA U OSTROŠCU

U džamiskom haremu nalaze se 3 stećka: dva sanduka i jedna ploča, od konglomerata, normalnih dimenzija, bez ukrasa i natpisa. Ploča i jedan sanduk su prilično utonuli u zemlju.

U sofama (trijemu) džamije i u ogradi džamiskog dvorišta ugrađeno je 19 stećaka, koliko je to danas vidljivo, sanduka od konglomerata, uglavnom dobre obrade i dobro očuvanih. Na vidljivim, stranama se ne primjećuju ukrasi.

Između Ostrošca i Radešine, blizu obale Nere-tve nalazi se jedan osamljen stećak u obliku sljemnjaka sa podnožjem. Stećak je prevallen i djelomično utonuo u zemlju. Na vidljivoj strani ima plastičan friz od spirala koje se proširenim stopama drže tordirane vrpce koja ujedno ima funkciju okvira friza. Taj friz teče i preko čeonih strana. Zabat jedne čeone strane podijeljen je tordiranim vrpčama na polja kao i kod stećka na Gošića ha-

nu, samo što je vijenac vezan s donje, umjesto s gornje strane (sl. br. 21).

*

U blizini džamije, više južno, uz cestu nalazi se rimske građevinske keramike, što govori o tome da je tu negdje mogla biti neka rimska građevina.

Nešto uzvodno od Ostrošca oko 1200 m, na brdu prema Radešini, (kota 408), na vrhu Ribičkog brijega, nalaze se i danas ostaci zidova gradine čiji počeci sežu do Ilira, do starijeg željeznog doba. Gradina je adaptirana za vrijeme Rimljana. (Dr. K. Pač, G. Z. M. XIV, str. 303—333).

Ispod Ribičkog grada, u polju, ranije je nađen rimski građevinski materijal.

Tu blizu, u visini Gošića hana, na samoj obali rijeke, još ranije su pronađeni ostaci jedne antičke zgrade (villa rusticae).

NEKROPOLA NA IGRIŠĆU KOD BUTUROVIĆA POLJA

Na početku Buturovića Polja, pošavši od Ostrošca, desno od ceste, izdiže se brijeg koji se zove Igrišće. Na kosi Igrišća, prema Polju i cesti nalazi se veći broj neobičnih grobova. Grobovi su ozidani visoko oko 70 cm i uokvireni pločama škrljevca koji se vadi u neposrednoj blizini, a kojega seljani upotrebljavaju za prekrivanje kuća. Na čeonim stranama grobova usadene su grubo obrađene a ponekad uopšte neobrađene uske i poviške ploče od miljevine, koje potsjećaju na nišane. Ove ploče kod glave i nogu su do 100 cm visoke. U blizini nema nikakvog muslimanskog groblja, niti se priča da je nekada bilo. Ni muslimanska naselja nisu bliža od 4–5 km. Grobovi su orijentirani uglavnom istok-zapad.

Na sredini Igrišća se nalazi jedan visoki sljemenjak sa odvojenim podnožjem. Sljemenjak je od konglomerata. Prevrnut je na svoju južnu bočnu stranu. Spomenik je dobro obrađen, ali sada raspukao. Dolje je nešto uži, nego gore. Krov mu prelazi u natkrov. Dno mu je prepuklo. Ono je usječeno da stećak ulegne u svoje ležište. Nema ukrasa, niti natpisa.

*

Na istom lokalitetu, ali na drugoj padini vidi se nekoliko grobova kao ovih naprijed »sa nišani-

Sl. 21 Stećak u Ostrošcu

ma« samo vrlo niskih, pri zemlji — možda utonulih. Tu je od grobova preostalo samo po nekoliko okvirnih ploča i po koji »nišan«.

Inače, lokalitet bi imao sve uslove za neku gradinu, najprije ilirsku — jedino tu je tlo od filita — materijala koji se ljušti, kakav Iliri obično nisu upotrebljavali.

NEKROPOLA NA GROMILI U BUTUROVIĆA POLJU

U predjelu Dubica, u Buturovića Polju, na jednoj gromili, na obali Neretvice nalaze se 3 stećka. Jedan je čitav, a druga dva su razbijena na komade još 1930 godine kada je ovuda građena cesta. Čl-

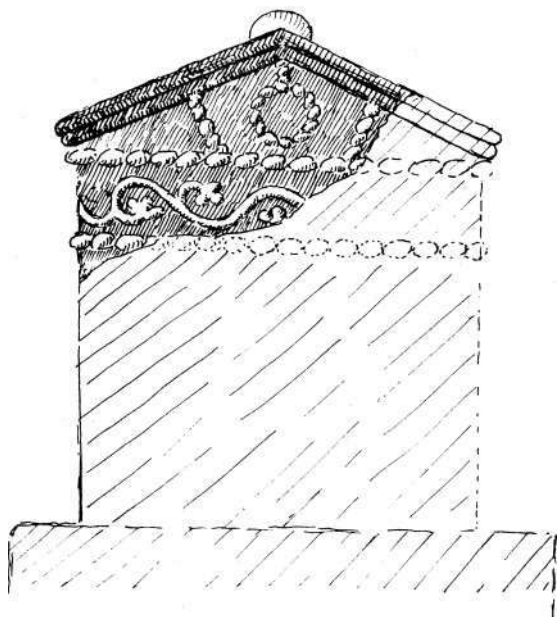
tavi stećak je u obliku sljemenjaka sa podnožjem (monolit), od fino-zrnastog konglomerata, vrlo dobro klesan, sada usljed atmosferilija nešto oštećen. Krov mu prelazi u natkrov sa svih strana. Ostala dva stećka su također sljemenjaci slični ovome, od lijepog vapnenca, sa postoljima (monoliti).

Obadva su ukrašena.

Po dnu zabata kod jednoga je plastično tordirano uže koje se u toj visini proteže preko svih strana. Ispod toga užeta je oko 30 cm širok friz od plastične vijugaste linije sa trolistovima. Ispod friza je opet tordirano uže koje ide svuda unaokolo. Ne vidi se da li ima nekih ukrasa ispod toga. U površini zabata o vrhu, prikvačen kraćom tordiranom vrpcom, visi tordirani kružni vijenac. Desno i lijevo od njega polje zabata je podijeljeno kosim tordiranim užetima. Na hrbatu krova, odmah pri kraju, vidi se velika jabuka (sl. br. 22).

Spomenik je dug 140 cm, širok 65 cm, a dole 58 cm, visok do krova 120 cm, a do vrha zabata 150 cm.

Drugi sljemenjak je vrlo sličan ovome, a od ukrasa na jednoj čeonj strani ima desno i lijevo, pri kraju, sve do krovne plohe široku ispupčenu traku, a između njih, odmah ispod dna zabata tordirano uže. Stećak je nešto širi, ali niži od prvoga.

Sl. 22 Stećak na gromili u Buturović Polju

U Kostajnici, nešto dalje oдавде, postoji nekropola od 11 komada stećaka (1 sljemenjak i 10 sanduka) od konglomerata, običnih dimenzija i od vododerina dosta oštećena.

*

Na drugoj kamenoj gromili, oko 50 m sjeverozapadno od prve, stoji nekoliko obrađenih kamenova, vjerovatno antičkog porijekla. Jedan je vrlo sličan dovratniku i doprozorniku. Sa ovoga mjesta su okolni stanovnici odvlačili kamenje. Na tome mjestu je vlasnik zemlje Krešo Jure, oko 1935 godine našao Venerin reljef koji je fra. Krunoslav Misilo otkupio i odnio u arheološku franjevačku zbirku u Visokom. Prema Krešinom pričanju, tada su se ovdje vidjeli ostaci zidova koji su sada zarasli. Vjerovatno se ovdje radi o jednom malom hramu. (Dr. K. Kač, G. Z. M. XIV, str. 303—333; Dr. I. Čremošnik, Nešto o antičkim naseljima u Dolini Neretve, Zgrada na Buturovića Polju, G. Z. M. 1954 g.).

Kod naroda ne postoji o ovome neka priča osim priče o volu koji nije mogao povući kola sa kamenom.

Odmah ovdje, na jednoj terasi, nađeno je ostataka građevinskog materijala koji govori o antičkom naselju.

Oko 50 m sjeverno od druge gromile nalazi se vrelo pitke vode koje se dovodi u vezu sa ostacima stare zgrade.

Stećci u Buturovića Polju i oni na Igrišću oblikovani su tako da veoma sličje ispunjenom malom hramu. Možda je »kovačima« pri klesanju stećaka ovaj Venerin hramić bio uzorak?

U dolini Neretvice, naročito u području Buturović Polja i njegovoj okolici sigurno je bilo jače i antičko i srednjovjekovno naselje. U Buturović Polju je ranije nađen jedan nadgrobni rimski spomenik sa reljefom. (Dr. K. Pač, spomenuti rad). Na Varošišću, u Kostajnici, Pač je našao ostatke rimskog građevinskog materijala. Kod izvora Krupića, iznad sela, on je vidio gradinu sa ostacima zidova. (Dr. Pač, spomenuti rad). S druge strane Neretvice, kod sela Obre, također je nađen jedan rimski nadgrobni spomenik. (Dr. Pač, G. Z. M. VI, 717). Između Ostrošca i Buturović Polja, u Baricama, ranije je nađen reljef sa prikazom božice Minerve koji vjerovatno potiče od nekog hrama. (Dr. K. Pač, G. Z. M. 1902, str. 322).

OSAMLJENI SLJEMENJAK KOD OSTROŠCA

Između Žuglića i Ostrošca (bliže Ostrošca), u blizini željezničke pruge, a oko 40 m od desne obale Neretve, na južnoj padini Križa (kota 383 m), na njivi Muhameda Zahirovića, stoji jedan sljemenjak od konglorata, vrlo sličan onim na Samaru. Stećak je bio dobro obrađen, ali je usljed atmosferilija sada dosta trošan (izlizan), a na sjeveroistočnom uglu i okrnjen. Krov je povišok i nešto malo natkriljuje bočne strane. Traka friza je također nešto ispupčena kao kod onih na Samaru, ali se ukrasi friza sada ne raspoznaju.

Na sjevernoj bočnoj strani vide se tragovi nekih ukrasa — spirala i drugih, ali se, usljed istrošenosti materijala, oni danas ne raspoznaju.

Na istočnoj čeonj strani na sredini se vidi plastičan kružni vijenac, u dnu urezane dvije li-

nije koje se dole malo raširuju i zavijaju u stranu, a između vijenca i ovoga donjeg dijela motiva, vidi se, bile su spirale. Površina u visini friza bočnih strana je nejasna, a u dijelu zabata kao da je bio ornamenat sličan onome na Samaru.

Dimenzije: dužina 153 cm, širina 53 cm, visina do krova 122 cm. Postolje je visoko 54 cm, na čeonim stranama izlazi ispod stećka za 36 cm, a na bočnim za 26 cm.

Malo više ovoga sljemenjaka, sasvim blizu želj. pruge primjećuju se ostaci jednog stećka koji je uništen prilikom postavljanja želj. pruge.

*

Po okolnim njivama, u pravcu Ostrošca, nalaze se ostaci rimskog građevinskog materijala (tegulae).

NEKROPOLA SAMAR KOD MRAKOVA

Na Samaru, zaravanku južno i ispod sela Mrakova i planine Bokševica, koji se strmo spušta prema željezničkoj pruzi i obali Neretve, nalazi se jedan stećak. Ispod brijega, blizu obale rijeke vidi se još jedan stećak. I jedan i drugi su po obliku i ukrasima vrlo slični. Vjerovatno su nekada i stajali jedan pored drugog, a nije isključeno da je na Samaru u svoje vrijeme bilo još spomenika, ali ih je bujica koja ovuda nailazi snijela u Neretvu. I ovaj drugi sljemenjak je, sigurno, na taj način snešen sa Samara.

Inače je Samar vrlo zgodno odabrano mjesto za nekropolu — povišoko je, pored puta, ima lijep i širok vidik na dolinu Neretve.

Prvi stećak je u obliku sljemenjaka, od vapnenca, dobro obrađen i očuvan. Ima podnožje koje je monolitno sa spomenikom, ali je mjestimično oštećeno. Stećak je prevaljen na svoju južnu bočnu stranu. Orijentiran je zapad-istok. Krov mu nije visok, više je plitak. Na bočnim stranama ispod krova čitavom dužinom ostavljeno je ispupčenje

od 20 cm širine na kojemu je urezan friz, a sa čeonik strana to ispupčenje ide i čitavim zabatom.

Na sjevernoj bočnoj strani (sada gornjoj) friz je ukrašen pravilnim S motivima koji položeno poredani djeluju više kao zavojita linija (sl. br. 23).

Vjerovatno i sa druge bočne strane ima isti takav friz, a možda i kakvih drugih motiva.

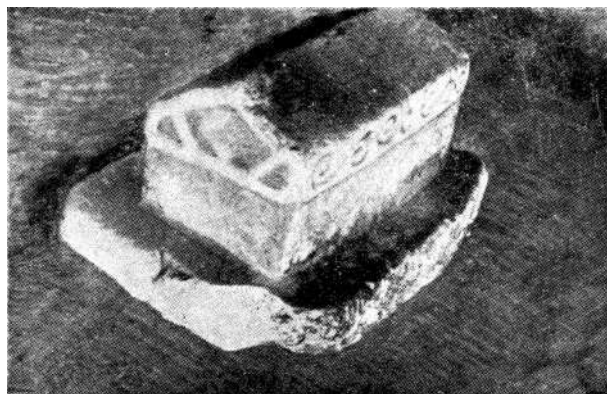
Na zapadnoj čeonoj strani površina zabata i onog dijela koju zauzima traka podijeljena je, tehnikom dubljenja, na 3 polja, koja su međusobno i od bridova stećka odvojena užim ispupčenim trakama. U srednjem polju isklesan je manji plastičan kružni vijenac koji je dolje uskom trakom spojen sa vodoravnom perifernom trakom ovog ukrasa (sl. br. 23).

Dimenzije ovog sljemenjaka su: dužina 140 cm, širina 65 cm, visina do krova 56 cm, a do vrha zabata 65 cm. Postolje je visoko 35 cm, a izlazi ispod stećka na sve strane po 20 do 25 cm.

Drugi stećak je također sljemenjak, vrlo sličan prvome, od vapnenca, dobro obrađen, ali sada, naročito na podnožju, znatno oštećen. I on je monolit sa podnožjem. Prevrnut je na svoju sjevernu bočnu stranu i djelomično utonuo u zemlju.

Na južnoj bočnoj strani (sada gornjoj) friz ispod krova, širine 20 cm. ukrašen je položenim S motivima, kao što je to sa sjeverne bočne strane prethodnog stećka. I ovdje je ista tehnika klesanja motiva — urezivanje u kamen.

Na istočnoj čeonoj strani nema ukrasa, a zapadna se ne vidi — na njoj je vjerovatno isti motiv kao i na zapadnoj čeonoj strani prvog sljemenjaka.

Sl. 23 Stećak na nekropoli Samar — sjeverna bočna i zapadna čeona strana

Vjerovatno je i sjeverna bočna strana ukrašena S motivima.

Dimenzije: dužina 140 cm, širina 70 cm, visina 79 cm do krova. Postolje je dugačko 195 cm, a široko 117 cm (izlazi ispod stećka po oko 25 cm na sve strane).

S druge strane Neretve, na dosta uskoj terasi, koja se zove Knežpolje, nalazi se mala nekropola od 3 sanduka od konglomerata, bez ukrasa. Vjerovatno je to ostatak neke brojnije srednjovjekovne nekropole.

*

U blizini ovih stećaka nadu se ulomci rimskog građevinskog materijala.

NEKROPOLA ŽUGLIĆI

U Žuglićkom Polju (na njivi Ivana Kovačevića), skoro na samoj desnoj obali Neretve, upravo između rijeke i sadašnje željezničke stanice Žuglići, nalazi se nekropola od 17 srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika. Okolni stanovnici to mjesto zovu »Grčko groblje«, a neki ga zovu »Lucin grob«.

Većina spomenika ove nekropole je znatno utonula u zemlju, tako da nije bilo moguće sasvim tačno ustanoviti kojim oblicima oni pripadaju, ali dvostruko veći broj se odnosi na sanduke (jedan je mali), svega njih 6 su ploče, dok sljemenjaka i drugih osnovnih oblika ovdje nema.

Materijal koji je korišten, vjerovatno iz neposredne blizine, za ove stećke je vapnenac. Samo 2 stećka su od škrljevca. Teško je danas reći kako je bilo klesanje ovih spomenika, jer su oni tokom vremena, usljed atmosferilija znatno oštećeni. Većina ovih stećaka danas djeluje prilično rustično. Zbog trošnosti i izlizanosti danas se ni na jednoj stećku ne primjećuju ukrasi, a niti natpisi, ali se ni po čemu ne bi moglo zaključiti da ih je rani-

je bilo. Samo se kod jednog spomenika sredinom gornje površine, po dužini, primjećuje urezana crta, koja bi, po nekima, trebalo da označava dvostruki grob.

Interesantan je jedan sanduk zbog toga što mu je zapadna čeona strana zaobljena, a istočna bočna strana kosa prema dolje i unutra.

Preovlađuje orijentacija: zapad-istok (7 stećaka je orijentirano sjever-jug). Srednja skupina postavljena je u red — niz od sjevera prema jugu, dok se kod ostalih stećaka ne osjeća nekakav red.

*

Oko 350 m sjeveroistočno odavde stoji 7 kamenih gromila koje vjerovatno predstavljaju ponovljene ostatke grad. materijala antičkih zgrada.

U neposrednoj blizini ima ostataka rimskog građevinskog materijala (krovne ploče, cigle, koruge) što bi moglo govoriti o tome da je ovdje morao biti lokalitet antičkih građevina.

I mještani su nam pričali da su kod obrade zemlje, ranije, nailazili na tragove zidova.

NEKROPOLA RAMA

Između željezničke stanice Rama i rijeke Neretve je uzana ravnica koja se zove Polje. Na desnoj obali rijeke, tridesetak metara od obale, a skoro isto toliko daleko i od željezničke pruge, oko 100 m istočno od zgrade željezničke stanice nalazi se mala nekropola od 7 komada stećaka. To su 3 ploče i 4 sanduka od vapnenca, normalnih dimenzija, dosta dobro obrađeni ali vremenom vrlo oštećeni, izgledani i ispucali. Dva od njih su djelomično zasuta zemljom a jedan od njih se poma-

kao iz svog osnovnog položaja. Ni na jednom od njih se danas ne primjećuju ukrasi, ili natpisi.

Svi su orijentirani po svojim dužinama u liniji sjever-jug, odnosno nešto sjeveroistok-jugozapad — kako teče rijeka na tom mjestu.

U neposrednoj blizini nekropole ranije su nađeni zidovi luksuznijih rimskih kuća. (Pač, Prilozi našoj rimskoj povijesti, G. Z. M. XXII, str. 207).

NEKROPOLA BARE KOD SLATINE

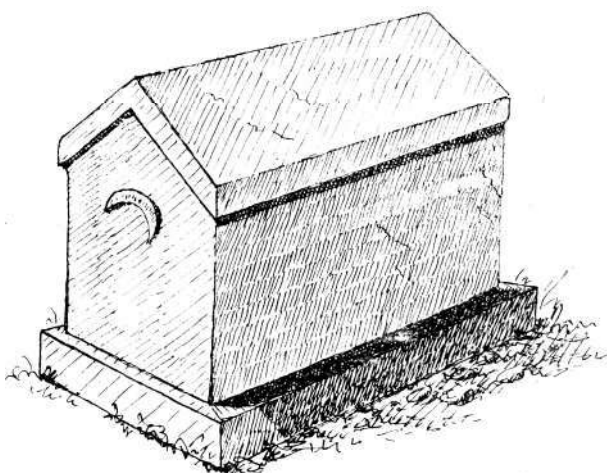
Slatina je selo i kraj u donjem toku Rame. Kada se kod Slatine pređe most preko Rame, skrene cestom lijevo, a onda ubrzo sa ove ceste okrene putem desno, na udaljenosti od oko 400 m od ceste nalazi se prostrana glavica i na njoj dvije oniske humke zarasle u šikaru. Lokalitet se zove Bare.

Na jednoj humčici koja gleda u selo Slatinu (selo je u strani) postavljeno je 20 stećaka većinom u obliku sanduka (5 ploča), od vapnenca, slabije obrade dosta oštećenih, bez ukrasa. Među njima, u centru nekropole je jedan sljemenjak normalnih dimenzija, nešto šireg krova, sa natkrovljem. Sljemenjak je prevrnut. Na čeonim stranama stećak ima po jedan plastičan polumjesec (sl. br. 24).

Na drugoj većoj humci, nalazi se nekropola od oko 100 stećaka, uglavnom sanduka, sa nešto ploča (1/3). Za razliku od ostalih stećaka, ovi ovdje su klesani od mnogo tvrdog materijala, od jablaničkog granita, t. zv. »jablanita«. Oni su vrlo slabo obrađeni, neki su nedovršeni, odnosno samo malo obrađeni i odmah stavljeni na grob. Vidi se, bilo je teško obrađivati ovako tvrdi kamen.

Na spomenicima se ne primjećuju ukrasi.

Orijentacija spomenika i na jednoj i na drugoj humci nije dosljedna, različita je. Ne primjećuju se nikakvi redovi.

Sl. 24 Stećak u Barama kod Slatine

Između stećaka, na objema humkama, vide se manje kamene gromile, a izgleda da je ovdje bilo i grobova koji su zidani, slično onima na Igrišću kod Buturovića Polja.

*

U podnožju glavice, na kosom terenu, vidi se rub nekog zida, ili neke bolje ceste (klesani i porodani kamenovi) na dužini od oko 30 m.

NEKROPOLA USTIRAMA

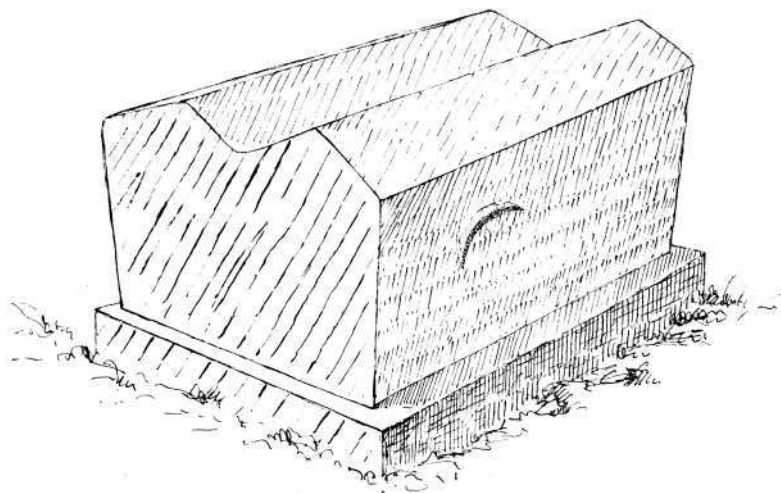
Ustirama je selo u strani u donjem toku Rame, s lijeve strane. Pokraj sela protiče Ustirama, lijeva pritoka Rame i tu odmah ispod sela joj je ušće. Na trouglastoj površini koju čine lijeve obale Ustirame i Rame, nalazi se dosta raštrkana nekropola od 66 stećaka. Stećci se mogu podijeliti na 3 skupine.

1. Na samome ušću, na uzvišenju oko 100 m od obale smještena je skupina od 40 spomenika. Većina ovih spomenika su u obliku sanduka (5 ploča), a među njima se nalazi i 5 sljemenjaka. Kle-

sani su od različitog materijala: od vapnenca, konglomerata i od sedre. Možda su nekada dobro klesani, ali su oni danas dosta trošni, izgledani, okrnjeni i utonuli u zemlju. Sljemenjaci imaju vrlo niske krovove, a jedan od njih je tzv. dvostruki sljemenjak — veliki sljemenjak sa dva krova koji su odvojeni žlijebom. Ovaj dvostruki sljemenjak s jedne bočne strane ima plastičan polumjesec (sl. br. 25).

Na jednome sljemenjaku sa obe bočne strane plastično su isklesani polumjesec i sunce. Polu-

Sl. 25 Dvostruki sljemenjak u Ustirami

mjesec je promjera 30 cm i rogovi su mu okrenuti dolje, a sunce je u obliku punog kruga čiji je promjer 25 cm (sl. br. 26).

Na zapadnoj čeonj strani i na ist. čeonj strani dvostrukog sljemenjaka isklesani su plastični polumjeseci od otprilike 25 cm promjera. Dimenzije ovoga stečka su: 132X130X60 (do krova) cm.

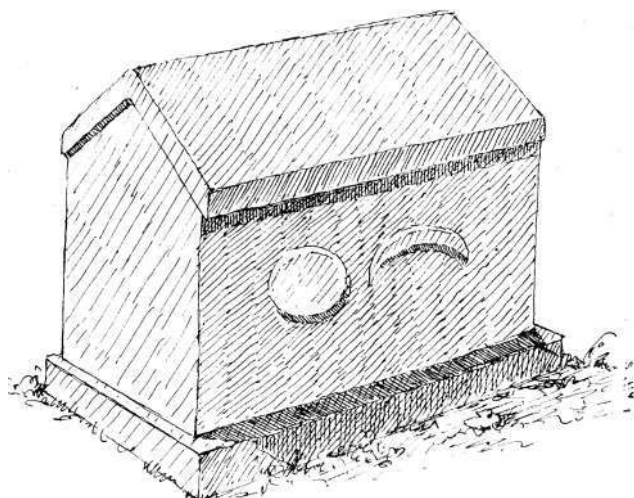
2. Malo bliže Rami, između prve skupine i rijeke, u ravnici, nalazi se druga skupina od 13 komada stećaka, sanduka i ploča (7 plus 5), a među njima je i 1 sljemenjak. Jedan sanduk je neobično širok: dug je 200 cm širok 175 cm, a visok 80 cm. Sljemenjak je prevrnut i djelomično utonuo u zemlju. Na istočnoj bočnoj strani plastično je prikazano kolo od 7 figura — muškarac u sredini i po 3 ženske figure sa strana. Svi se drže uzdignutim rukama. Jedna krajnja žena je također digla ruku, dok je druga krajnja drži o boku. Žene su u dugačkim haljinama, bez nabora i nisu utegnute u pasu. Noge im se ne vide. Muškarac je u uskim gaćama i nogama okrenutim udesno (kada se gleda od stečka). Neke figure su nagnute, kod nekih su glave nagnute, pa to čini kolo živim i pokretnim. Po nogama muškarca i nagibu nekih figura, vidi se da kolo kreće udesno (kada se gleda od stečka). Dimenzije: 187X78X86 cm (do krova) (sl. br. 27).

3. Treća skupina se nalazi oko 80 m jugozapadno od ove. I ona ima 13 spomenika, uglavnom sanduka, sličnog stanja kao i dosadašnje skupine. Tri spomenika se nalaze u samom koritu rijeke.

Stećci nekropole Ustirama su klesani od različitog materijala: od vapnenca, konglomerata, a ima ih i od sedre.

Orijentirani su, uglavnom, u pravcu zapad-istok.

Na njivama uz same stećke našli smo manje ulomke keramike i jedan nožić od jaspisa, koji govore o tome da je tu negdje moglo biti neko preistorisko naselje.

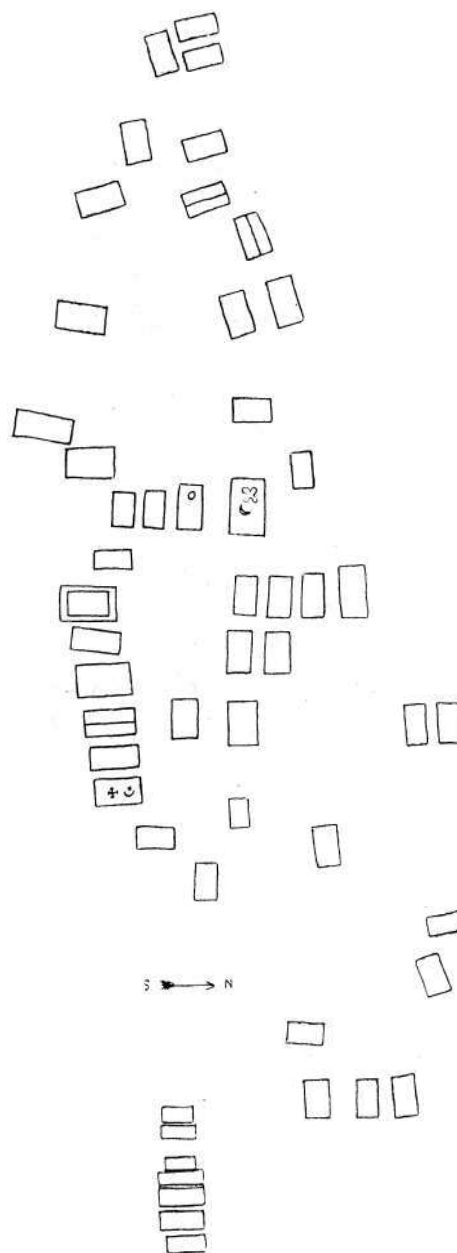
Sl. 26 Sljemenjak u Ustirami

NEKROPOLA »RAVNICA« IZNAD GRAČACA

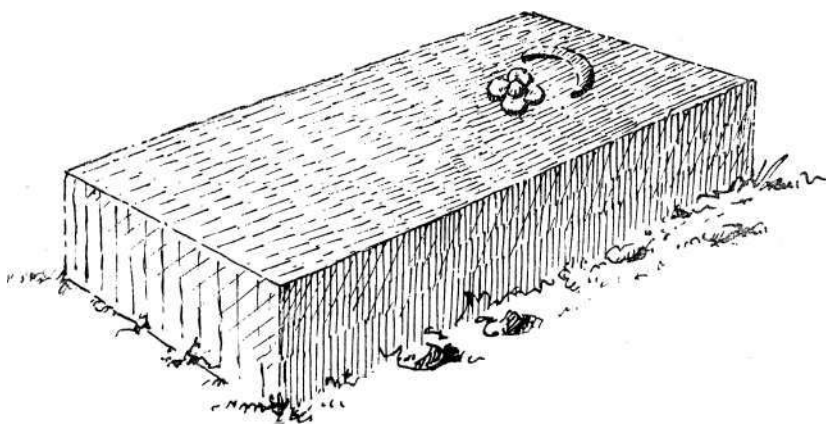
Gračac je selo na obali rijeke Rame, na cesti Rama-Prozor. Udaljen je 8 km od mjesta Rame. Od Gračaca se sa ove ceste odvaja dobar put koji u serpentinama vodi na brijeg poviše mjesta odakle se dosta daleko vidi dolina Rame. Na tom brijegu, u ravnici, ispod muslimanskog zaseoka, smještena je nekropola od 53 srednjovjekovna nadgrobna spomenika. Većina spomenika je od vapnenca, a manji broj i od škrljevca. Takvog kamena ima u brdu iz-

nad zaseoka. Spomenici su uglavnom dobro klesani, ali su vremenom prilično oštećeni. Izvjestan broj je djelomično utonuo u zemlju, a skoro svi su danas zarasli u šikaru i korov, pa im se teško prilazi. Ovdje preovlađuju, sanduci i to bez postolja. Među njima se primjećuju svega 3 sljemenjaka i oko 7 ploča. Ima i nekoliko malih sanduka.

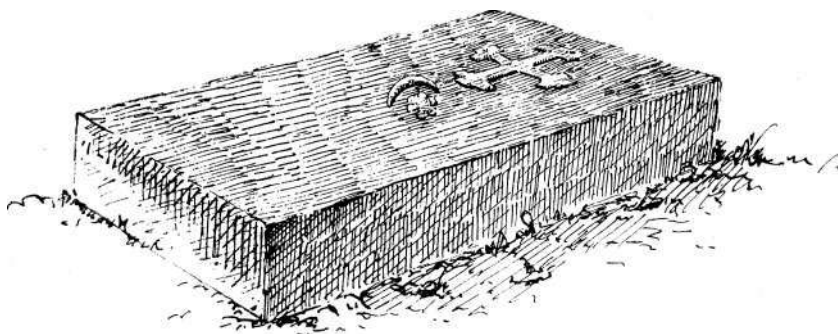
Orijentacija nije jednaka. Otprilike, polovina spomenika je postavljena zapad-istok, a druga po-

Skica nekropole »Ravnica« iznad Gračaca

Sl. 28 Sanduk na nekropoli »Ravnica«

Sl. 29 Sanduk na nekropoli »Ravnica«

Sl. 27 Kolo na sanduku u Ustirami

lovina sjever-jug. I kod jednog i kod drugog dijela se vide redovi koji teku okomito na liniju orijentacije. Teren je duguljast, pa je tako i nekropola postavljena. Južnija strana je orijentirana sjever-jug, a sjevernija zapad-istok. Sredina nekropole je najbrojnija, istočni dio kao da čini posebnu skupinu starijih, a zapadni opet posebnu skupinu relativno najmlađih spomenika (ova posljednja skupina ima najmanje reda u postavljanju stećaka).

(Prilaže se skica ove nekropole).

Ukrašena su 3 sanduka.

Na jednome je odozgor isklesana plastična »kamenica«.

Na drugome su također sa gornje površine plastičan polumjesec i četverolisna rozeta (sl. br. 28).

Treći sanduk ima na gornjoj površini poveći plastičan stilizovan krst, a ispod njega plastičan polumjesec sa šesterolisnom rozetom (ili zvijezdom) ve. Pri krajevima tih krakova su poprečni trakovi iste širine. Krajevi krakova malo prelaze te prečke. Prečke kod uzdužnih krakova su nešto duže i blago povijene unutra (sl. br. 29).

II

PRETRAŽIVANJE GROBOVA

Uvezi s ovom akcijom ispitivanja i spasavanja stećaka obavljeno je i djelomično pretraživanje grobova. U svemu su pretražena 3 groba, i to: ispod ukrašenog sljemenjaka u Memidžanovom groblju i ispod ukrašenih sljemenjaka br. 10 i br. 12 na nekropoli Gošića hana. Osim toga, obavljeno je

pretraživanje jednog zemljanog tumula na istoj nekropoli u Gošića hanu.

U junu 1952 godine izvršeno je pretraživanje groba ispod stećka u Memidžanovom groblju. Taj posao je donekle bio olakšan time što je stećak već bio maknut i prenesen u Konjic. Posao pretra-

živanja ovoga groba obavila je drugarica Nada Miletić, asistent Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Njen izvještaj daje nam nekoliko osnovnih podataka: »Grob se nalazi nešto preko 1 m duboko ispod površine zemlje. Ograđen je i poklopljen ravnim kamenim pločama. Dug je oko 1 m, a širok oko 0,50 m. U grobu su nađeni fragmenti dva kostura, koja su ležala jedan nasuprot drugome. Kosturi su različitih dimenzija, a lobanja manjega je razbijena. Osim ovih kostiju, u grobu nisu nađeni nikakvi prilozi, ili ostaci predmeta koji su se stavljali uz pokojnike. Izgleda, da grob nije ranije otkopavan.«

Nije isključeno da se ovako malena raka odnosi na grob u kojemu su naknadno sahranjene kosti umrlih.

Ljeti 1953 godine najprije je pretražen grob ispod stečka br. 12 na Gošiću hanu. To je onaj sljemjenjak na kojemu su: motiv kola, motiv krsta sa sidrom, figura čovjeka sa štapom i scena lova na jelene. Ispod stečka i u površinskom sloju zemlje okolo njega našli smo većeg nabacanog neobrađenog kamena koje je doprinosilo stabilnosti stečka. Onda je slijedio sloj zemlje sve do oko 70 cm dubine. Tada smo naišli na vodoravno položenu kamenu ploču 240 cm dužine, 120 cm širine i oko 10 cm debljine. Ploča je bila od vapnenca (sl. br. 30). Kada je ploča podignuta, ukazao se grob. Raka je bila dugačka 200 cm, široka 82 cm, a duboka 46 cm. Sa svake strane postavljena je po jedna ploča od oko 8–10 cm debljine. Ploče stoje na zemlji svojom debljinom. Dvije duže idu do kraja rake, a dvije kraće se uklapaju između ovih. Kostur je bio položen nauznak na zemlji, sa glavom na zapadnoj, a nogama na istočnoj strani. Pripadao je odraslom čovjeku. U raci je bilo dosta naplava i žila obližnjeg rastinja, zbog čega je kostur sasvim dotrajavao, istrunuo i većim dijelom se smiješao sa zemljom i pretvorio u zemlju — jedino se još održao kod lobanje. Nije se moglo ustanoviti kako su bile položene ruke. Uz kostur nije bilo nikakvih drugih priloga.

Pretraživanje groba ispod stečka br. 10 na Gošiću hanu pretstavljalo je priličnu teškoću. Nije bilo potrebnih tehničkih pomagala, ni vještih radnika, a i to što se stećak nije mogao dalje pomaknuti (od brijega), pa nije omogućavao slobodniji rad, bila je posebna teškoća. Zato se, u ovakvoj situaciji, nije moglo izvršiti potpuno tehničko snimanje u toku rada. (Napominjem da je ovom poslu prisustvovala Dr. Irma Čremošnik, arheolog, naučni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu koja je svojim stručnim savjetima pomagala ovu akciju).

Pretraživanjem se došlo do ovih rezultata: Odmah ispod površine zemlje ležalo je podnožje stečka (koje je utonulo). Ono je ploča od jednog komada vapnenca, dužine 160 cm, širine 94 cm i debljine 35 cm. Ispod ploče bio je sloj zemlje od 10 cm, a onda jedna neobrađena ploča oblika nepravilnog pravougaonika, debljine 25 cm, čiji je jedan

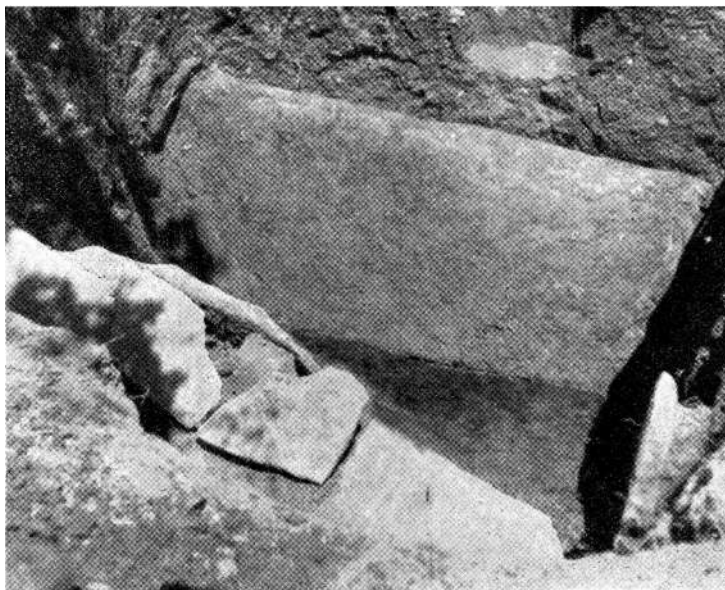
manji dio (pri kraju) sastavljen od 3 komada ploča. Sve je to bilo 190 cm dugačko i na širem kraju 110 cm široko, a postavljeno je poprečno na orijentaciju stečka (sl. br. 31). Okolo ploče poravnani su omanji kamenovi da ploču nekako još više učvrste. Očito je da se funkcija ove ploče i kamena sastojala u čuvanju bočne ravnoteže stečka. Zemlja je svuda ovdje bila žute boje. Kamenje i ploča su uklonjeni, a onda se prešlo na kopanje zemlje, odnosno skidanje slojeva od po 10 cm prema dubini. Odmah smo primijetili da je raka bila otprilike duga 200 cm, a široka 130 cm. Kopalo se oprezno unutar rake. Na dubini od 1 m naišli smo na brid ploče koji se pružao sredinom, po dužini rake, u pravcu zapad-istok. Taj se kameni brid prema dole sve više širio. Sada smo ustanovili da je taj brid bio spoj dviju ploča koje su zatvarale grob. Daljim kopanjem ustanovili smo da grob osiguravaju dvije ploče vapnenca od 240 cm dužine, 100 cm širine i 10 cm debljine koje su koso postavljene na zemlju, a koje gore idu na sljeme. Sa čeonih strana grob je zatvoren također manjim pločama istog materijala. Tako grob ima oblik položene pravilne trostrane prizme. Ploče smo razmakli sa gornje strane (od sljemena) i grob otvorili. Najprije je bila šupljina, zatim oko 30 cm više žuti zemljani naplav, onda se pojavili komadići trulog drveta koji su se pri dodiru raspadali, i, najposlije, ispod naplava sam kostur koji je pripadao odraslom čovjeku. Mrtvac je bio položen na leđa, s glavom

Sl. 30 Grobna ploča ispod stečka br. 12 na Gošiću hanu

Sl. 31 Pretraživanje groba ispod stećka br. 10 na Gošića hanu

Sl. 32 Pretraživanje tumulusa

na zapadu, a nogama na istoku. Ruke i noge su mu bile opružene. Ispod glave je bila tanja kamena ploča od oko 30X25 cm. Ispod kostura nisu nađeni nikakva ploča, nikakvo kamenje, niti su ponovno primjećeni komadići trulog drveta. Iz toga se može zaključiti da je mrtvac ili bio u drvenom sanduku koji je stavljen na голу zemlju, ili da je stavljen na zemlju, a onda prekriven drvenim daskama. (Ovdje napominjem da se i danas muslimani u Bosni sahranjuju tako da se mrtvac stavi na zemlju u prazan grob, a onda pokrije koso postavljenim debelim daskama). Kostur je bio u lošem stanju, naime kosti su bile već tako trošne da su se pri dodiru mrvile i pretvarale u prah. Uz kostur nije bilo nikakvih drugih priloga. Kostur je bio na dubini od 75 cm, računajući od sljeme groba. Prema tome, kostur je ležao na dubini od 245 cm od površine zemlje.

Za pretraživanje zemljanog tumula odlučio sam se iz više razloga: tu na Gošiću hanu ima nekoliko tumula, pa bi bilo interesantno doznati šta je u njima i da li imaju ikakve veze sa stećcima, a sam posao nije izgledao toliko težak kao kada se mora stećak micati. (Napominjem da je djelomično ovome poslu također prisustvovala drugačica Dr. Irma Čremošnik).

Gromila je okrugla, promjera 6 m, ograda manjim kamenjem. Takvog i sličnog kamenja bilo je i na nekim mjestima površinskog sloja gromile.

Najprije je kroz sredinu tumula, u pravcu sjever-jug prokopan 1 m širok kanal. Zatim su se skidali horizontalni slojevi od po 10 cm zemlje. Na dubini od oko 40 cm ispod površine gromile, u slojevima zemlje pomiješane sa šljunkom, našli

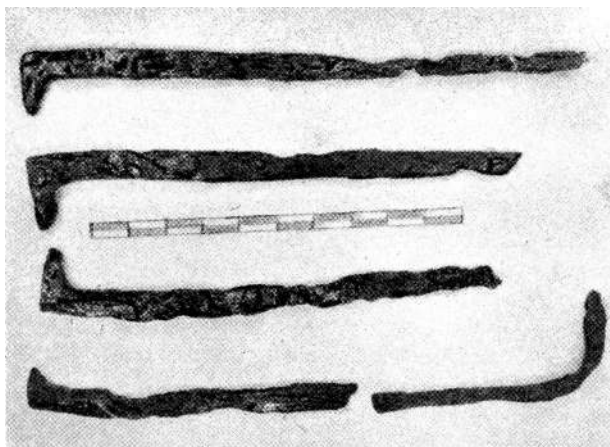
smo nekoliko komadića keramike. Takvih komadića smo našli i kasnije, u dubljem sloju. Na dubini od oko 120 cm, računajući od vrha gromile, našli smo na sljeme kamenog groba, sličnog kao ispod stećka br. 10, koje se pružalo u pravcu zapad-istok. To je bilo oko 150 cm daleko od južne periferije gromile.

Oko 120 cm sjevernije od ovoga otkriveno je još jedno sljeme takvog groba, u istom položaju.

Kopali smo do dna kamenih ploča, a zatim smo kanal proširivali zapadno i istočno sve do krajeva grobova. Po usjecima u zdravici od žučkaste ilovače jasno se primjećivalo dokle su se prostirale grobne rake. Sada smo vidjeli obadva groba u gromili. Oni su bili naporedo, jednakih dimenzija, samo što je drugi, sjeverni, bio za 5–10 cm niži od prvoga. Arhitektura ovih grobova je bila ista kao ona ispod stećka br. 10. Ploče sjevernog groba su bile duge 240 cm, široke 100 cm, a debele oko 10 cm. Ploče južnog su bile duge 210 cm, široke s jedne strane 100 cm, a s druge 70 cm, a debele oko 6 cm. Zbog toga što su ploče ovoga groba sa istočne strane nešto uže, dobije se prvi utisak da grob nije vodoravan. Sa čeonih strana grobovi su bili zatvoreni komadima ploča. Ove ploče na istočnim stranama su nešto duže, pa su potsjećale na »nišane« (sl. br. 32).

Zatim su grobovi otvoreni.

Kod južnog groba prije kostura našli smo trule komadiće drvenog pokrova. Onda se ukazao kostur odraslog čovjeka. Pri najmanjem dodiru kosti su se sasvim raspadale — bile su u vrlo trošnom stanju. Još nešto su se držale kosti nogu, karlice i dijela grudnog koša. Zbog miješanja sa zem-

Sl. 33 Čavli iz južnog groba u tumulusu

ljom — naplavom — nije bilo moguće ustanoviti da li su ruke bile opružene ili prekrštene. Inače, glava je bila na zapadnoj, a noge na istočnoj strani. Mrtvac je bio postavljen na leđa, nauznak. Kod glave su nađena dva dosta oksidirana željezna kovanica čavla od 20 cm dužine. Osim toga, kod nogu smo našli još dva takva čavla, zajedno sa trulim komadićima drveta. Tim ekserima je bio zakovan drveni pokrov (sl. br. 33). Uz kostur nije bilo drugih priloga. Kostur je ležao na zemlji, 75 cm ispod sljemena, što znači da je do dna groba bilo 195 cm ispod najviše tačke granule, ili 105 cm ispod površine ostale zemlje.

I u sjevernom grobu mrtvac je bio nauznak postavljen, tako da je glava na zapadu, a noge na istoku. Ruke su do lakata išle niz tijelo u istom

pravcu, a onda su prekrštene. Kostu su bile trule, ali su se još ponešto držale. Po lobanji, zubalu, kao i veličinu kostiju, vidjelo se da se radi o odraslom. Osim kostura nije bilo nikakvih drugih priloga. U ovome grobu nismo našli ni drvenih ostataka, niti željeznih čavala. Skelet je isto tako bio položen na голу zemlju. Dno groba bilo je duboko 80 cm, dakle, 5 cm dublje nego onoga južnoga. Iznad kostura ovdje nije bilo ni malo zemljanog mulja (sl. br. 34).

U slici 35 (crtež) prikazan je presjek tumulusa (A = humus, B = nasip, C = iskop grobova — nasip, D = zdravica, D' = podloga od aluvijalnog nanosa).

Bez sumnje, važan je odgovor na pitanje koje se odnosi na datiranje grobova i gromile. Pripadaju li oni istom periodu, ili ne; da li je gromila od ranije postojala, pa su grobovi u nju ubačeni, ili je ona nasuta baš zbog ovih grobova?

Arhitektura grobova i način sahranjivanja koji su isti onome što smo našli ispod stečka br. 10 govore o tome da bi grobovi mogli biti iz istog vremenskog perioda. U slojevima gromile nisu se mogli primjetiti neki naknadni zemljani radovi. Pregledom nađenih ulomaka keramike moglo se zaključiti da oni pripadaju preistoriskom periodu.

Sve to dovodi do zaključka da su grobovi iz kasnijeg vremenskog perioda, iz srednjeg vijeka, a nasip — najveći sloj gromile da je sa nekog obližnjeg preistoriskog lokaliteta. To znači da je gromila srednjevjekovna.

(Napominjem da je na njivi koja počinje svega 3 — 4 metra od ove gromile nađeno ostataka antičkog građevinskog materijala. Također se u slojevima usjeka puta, svega desetak metara južno odavde, vide ostaci neke starije kulture, za koju

Sl. 34 Unutrašnjost sjevernog groba u tumulusu

se, ovako na prvi pogled, ne bi moglo ustanoviti da li je antičkog ili preistoriskog porijekla.)

Dosada se u arheološkoj nauci mislilo da ovakvi tumuli pripadaju preistoriji. Barem se u BiH tako mislilo i tvrdilo. Poznato mi je da su rezultati pretraživanja takvih tumula potvrđivali tu tezu. Naprotiv, nije mi poznat ni jedan slučaj da su rezultati ispitivanja pokazali da u BiH ima srednjovjekovnih tumula, pa bi onda ovaj na Gošića hanu bio prvi. Možda će daljnje ispitivanje tumula pokazati da su oni kao grobni spomenici upotrebljavani i u srednjem vijeku?

U decembru 1953 god., neposredno pred potapljanje ovoga kraja, Zavod ja organizovao prenošenje najzanimljivih stećaka sa nekropole Gošića han u Konjic. Tom prilikom sam, zajedno sa Đurom Baslerom, arheologom Zavoda, obavio pretraživanje još nekih grobova, pa želim u ovom dodatku, u najkraćim potezima, da saopštim rezultate ovog naknadnog rada, dok ću detaljnije podatke dati u posebnom članku.

Pretražena su još tri zemljana tumulusa, koja su po veličini i izgledu bila slična onome koji je već bio pretražen. Upravo, jedan od ova tri je bio vrlo sličan njemu, a druga dva su predstavljala završetke u jednom nepravilnom nizu humčica. Osim toga, pretražena su još i dva groba ispod stećaka koji su u planu obilježeni sa brojevima 6 i 13.

Metod pretraživanja je bio isti.

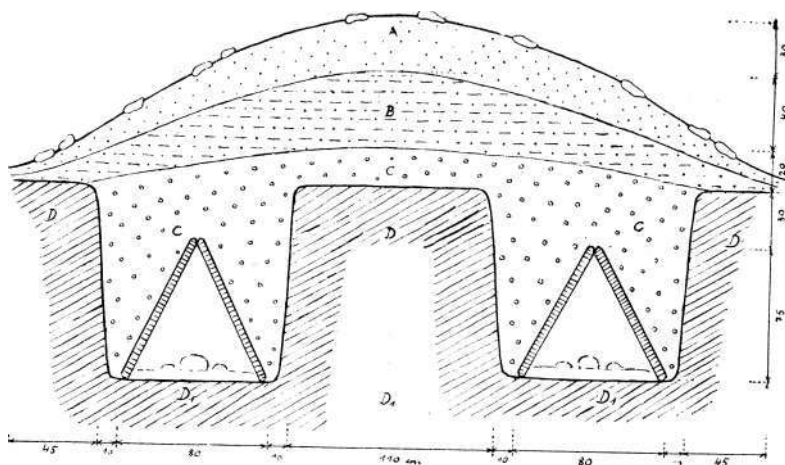
U slojevima nasipa tumulusa vidjeli smo pomiješanu žutu i crnu zemlju, a kod jednog tumulusa u dijelu nasipa i dijelu zdravice, u dubini od 50 i više cm naišli smo na potpuno crn sloj. U tim slojevima smo našli dosta ulomka keramike i nekoliko kamenih žrnjeva. Po fakturi i načinu obrade keramike, kao i po tipičnim žrnjevima, moglo bi se zaključiti da je tu negdje počinjalo preistorisko (možda neolitsko) naselje, o kojemu dosada nismo imali nikakvih podataka. U svakom od ova tri tumulusa, u dubini od oko 70–80 cm ispod ravne površine zemlje, našli smo po jedan grob.

Njihova arhitektura nije onakva kao kod pretraženog tumulusa. Grobne rake su u obliku pravouglug paralelopipeda. Sa bočnih strana je po jedna dugačka kamena ploča. Od glave i nogu su ploče iste debljine koje se uklapaju između ove dvije dugačke sa strana. Odozgor su rake zatvorene pločama iste debljine, koje ponešto prelaze rake. Odozdo nema ploča, nego je zemlja. U ovim sarkofazima mrtvaci su stavljeni u drvene i željeznim ekserima okovane sanduke. Našli smo komadiće drvenog sanduka, a i željezne kovane čavle. Mrtvaci su položeni nauznak. Glava im je bila na zapadnoj, a noge na istočnoj strani. Ruke su opružene. Nikakvih priloga nije bilo uz ove mrtvace.

Rezultati pretraživanja grobova ispod stećaka su neobični i vrlo interesantni.

Ispod stećka br. 13 (ukrašen sljemenjak, većih dimenzija) na dubini od oko 80 cm, naišli smo na kameni sarkofag, istih osobina kao i ispod naprijed spomenutih tumulusa, samo solidnije obrađen i nešto većih dimenzija. Kostur je bio također isto tako položen. Po zubima i drugim znacima zaključili smo da se radi o starijoj ženi. U blizini vrata našli smo više komada sitnog nakita u obliku cvjetnih tučkova, koji su s jedne strane bili povezani. Nekoliko tih komada se još držalo zajedno. Većina ih je već dobila zelenu patinu. Kod njih nekoliko prodire zagasito-žučkast sjaj. Po svoj prilici se radi o metalnom nakitu na odjeći.

Grobna raka ispod stećka br. 6 bila je vrlo duboka (više od 150 cm). Kameni sarkofag je bio skoro isti kao i kod groba ispod stećka br. 13. I ovdje smo kao i u prethodnom grobu našli komade trulog drvenog sanduka i oksidirane čavle. I način polaganja mrtvaca bio je isti. Prilog koji smo našli bio je sasvim neobičan. Na glavi pokojnika (izgleda da se ovdje radi o starijem muškarcu) bila je neka vrsta kape. Upravo, to je bio komad finog tekstila koji je prekrivao pokojnikovo lice. On je prekrivao lice počevši od iznad čela, preko sljepoočnica, pa sve do ispod brade, a možda je išao i dalje. Ovaj prekrivač je sada vrlo trošan. Vrlo je interesantno da na lobanji nedostaju neke kosti

Sl. 35 Presjek zemljanog tumulusa

lica. Oko lobanje, oko vrata i po dužini ruku našli smo platnenu vrpce od pozamentarije koja se još držala. Drugih priloga u ovom grobu nije bilo.

*

Iz ovih nepotpunih podataka i još neproučenih nalaza, vidi se da pretpostavka o srednjovjekov-

nim tumulusima ima još više svoga osnova i da se, ipak, u grobovima ispod srednjovjekovnih stećaka može naći priloga koji će nam sami po sebi olakšati i datiranje tih stećaka, a i pružiti više podataka o materijalnoj kulturi i grobnim običajima naših srednjovjekovnih predaka.

Posebno, po nalazima u slojevima tumulusa doznajemo za još jedan preistorijski lokalitet.

III

OPŠTE

Na ispitanom području ima ukupno 600 spomenika, od čega 453 sanduka, 115 ploča i 22 sljemenjaka. Iz toga se vidi kako su sanduci, kao jedan od osnovnih oblika ovih spomenika, najviše odgovarali potrebama, gledanju i materijalnim mogućnostima srednjovjekovnog stanovništva ovoga kraja. Krstova i t. zv. »stajaci« stećaka ovdje uopšte nema. Ni među ovim oblicima nema nekih osobito neobičnih. Među njima, razumije se, ima nešto manjih po dimenzijama, dječijih spomenika i nekoliko većih. Interesantan je onaj dvostruki sljemenjak u Ustirami koji vjerojatno predstavlja spomenik za dva mrtvaca. Ovakvi sljemenjaci su inače vrlo rijetki.

Ukrašeno je ukupno 25 spomenika, (od toga 18 sljemenjaka). Među ukrasima prevladuju motivi rozete koji se javljaju 15 puta, tordirane vrpce (15 puta) i vijugaste linije sa trolistovima (11 puta). Poslije toga dolaze motivi krsta (6 puta — 2 neobično stilizovana), polumjeseca (5 puta), a onda i ostali već uobičajeni motivi — spirale, tordirani vijenac, friz sa cik-cak linijom i drugi. Među rijetke motive treba ubrojati arkade koje se javljaju 5 puta na tri spomenika (Lisičići i Gošića han), motiv svastike koji se pojavljuje 4 puta na jednom spomeniku (Lisičići) i onaj čudnovati motiv koji sliči uspravnoj stabljici sa kolotovima gore i sa strana, koji se vidi 4 puta na dva spomenika u Lisičićima. Od figuralnih pretstava ovdje imamo 3 kola (igre) na tri spomenika, 3 scene lova na jelene i jednu pretstavu divokoza.

Orijentacija spomenika nije dosljedno sprovedena. Veliki broj stećaka je orijentiran zapad-istok. Na nekropoli u Žugličima i na nekropolama u dolini Rame znatan broj stećaka postavljen je i sjever-jug.

Materijal za pravljenje stećaka je uziman iz neposredne blizine. U najviše slučajeva to je vapnenac i konglomerat. U Slatini je korišten vrlo tvrdi kamen tzv. »jablanit«, jer ga je bilo u blizini iako je vrlo težak za obrađivanje. Prema tome, vrstu materijala diktirao je geološki sastav najbližeg terena.

O tehničarada ne bi se moglo pouzdanog mnogo reći. Ima spomenika koji su vrlo rustični i po oblicima i po ukrasima, ali ima znatan broj onih

koji su obrađivani vrlo pažljivo, upravo majstorski. Zbog raznovrsnosti motiva, različitih obrada i neujednačenosti tehnike obrade ne bi se moglo govoriti o nekoj posebnoj neretvanskoj klesarskoj školi ili radionici, barem kako to sada, dosta površno gledajući meni izgleda. Po nekim motivima arkade, bordure od povijenih linija sa trolistovima i cik-cak linija, tordirane vrpce, figuralne pretstave i dr.), i pored toga što ima dosta motiva koji su zajednički svim krajevima Bosne i Hercegovine (krst, polumjesec, rozeta i dr.), po oblicima i po načinu obrade, rekao bih da stećci Neretve imaju mnogo više zajedničkih osobina sa hercegovačkim nego sa bosanskim stećcima. Jedna od karakteristika stećaka ovoga kraja sastoji se u tome što su zabati sljemenjaka vrpce podijeljeni na polja i što se u srednjem polju nalazi kružni vijenac.

Opšti motivi ne mogu se koristiti za neko pouzdano datiranje jer se oni javljaju kroz čitav period stećaka. Ovdje nema heraldičkih motiva (štitava, ljiljana i dr.), nema mačeva, oprema ljudskih figura, kaciga i drugog da olakšaju datiranje. Natpis na stećku nekropole Gradac po duktusu slova govori o početku XV vijeka. Rustična izrada, naročito figura ljudi i životinja, arkada i znatna utonulost u zemlju i oštećenost stećaka na mnogim mjestima govori da je priličan broj iz ranijeg perioda, možda iz XIV vijeka, ali stećci na Gracu, na Samaru, na Krvavom polju, a i neki na Gošića hanu govore opet o XV, a možda i nešto kasnijem vremenu. Ne upuštajući se dublje u proučavanje, izgleda, da su stećci nastajali kroz duži vremenski period — kroz XIV, XV, pa i XVI vijek.

*

Dio doline Neretve i njenih pritoka Neretvice i Rame sigurno je imao bogatu prošlost koja, nažalost, nije dovoljno ispitana. O životu stanovnika mlađeg kamenog doba u Lisičićima nađeno je dosta dokumenata koji će, kada se prouče i objave, značiti važan doprinos našoj arheološkoj nauci. U bronzanom i željeznom dobu nastavljen je intenzivna proizvodnja keramike kod Lisičića i Čelebića koja je trajala nekoliko vijekova. Prirodni uslovi

ovoga kraja su pogodovali ilirskim, a kasnije i keltskim plemenima koji su ovdje ostavili tragove svoga života. U periodu antike u dolini Neretve bujao je intenzivan život. Mitrasovi reljefi u Konjicu i u Lisičićima govore o razvijenosti tog istočnog vjerskog kulta u našim krajevima. Mnogobrojni nadgrobni spomenici sa reljefima i natpisima, ostaci čitavih naselja, zgrada, gradina, cesta, novaca i drugog su svjedoci tog intenzivnog života rimskog perioda u ovoj bogatoj dolini. Iako su podaci o Srednjem vijeku ovoga područja dosta oskudni, ipak se neke pretpostavke i zaključci sa izvjesnom sigurnošću mogu izvesti. U ranom srednjem vijeku Slaveni su naselili i ovaj dio Balkanskog Poluostrva i, valjda nema sumnje, da je dolina Neretve od Konjica do Rame bila u satavu negdašnje »Esclavonie« ili »Sclavonie«. Dokle su tu bila samostalna slavenska plemena, od kad i dokle traje dominacija Srba i kako teku promjene u bosanskim i hercegovačkim kraljevskim, vojvodskim i hercegškim zemljama nije baš sasvim jasno. Rijeka Neretva je dugo vremena bila granica između uticaja pojedinih slavenskih feudalnih gospodara. Zahumlje ili Hum je često obuhvaćao ne samo krajeve do rijeke, nego ju je i prelazio na zapad i na sjever. U XIII i XIV vijeku Humon vladaju Nemanjići. Krajem XIV vijeka Stjepan Tvrtko (1353—1391 g.) proširuje Bosnu sve do Kotora i Onogošta, ali se poslije njega vlast bosanskih kraljeva teritorijalno jako smanjuje. Hrvoje je gospodario do Neretve († 1416 g.), a u Humu, poslije Tvrtkove smrti, u istočnom i sjevernom dijelu Neretve najviše se osjećala vlast velikog vojvode Sandalja Hranića († 1435 g.). Humu su tada pripadali Konjic, Vrapče i Blagaj. Za vri-

jeme hercega Stjepana Vukčića (1435 — 1466 g.) ovaj kraj spada u Hercegovinu čija se samostalnost gasi sa 1482 godinom. Rama se kao dio Bosne (dolina istoimene rijeke) spominje još od XII vijeka. Srednjevjekovni trgovački put koji je išao od Stona, odnosno vezivao Drievo, blizu rimske Naronne, sa trgovačkim i rudarskim centrima Bosne, išao je dolinom Neretve — preko Blagaja, a onda preko Konjica i Ivan-planine. Mnogobrojni su spomenici iz Srednjeg vijeka u ovome kraju, počevši od ostataka starih gradova, preko ostataka bazilika i cesta do grobova i nadgrobničkih spomenika. Ovoliki broj do danas očuvanih stećaka znak je da je dolina Neretve u periodu od XIV do XVI vijeka bila kraj gdje su naši preci živjeli u relativno velikom broju. Možda su se »dobri bošnjani« osjećali ovdje nešto sigurnije nego u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Bez sumnje, kraj je, kao i ranije, pružao vrlo povoljne ekonomske uslove za prilično veliku naseljenost. Važna je i činjenica da su u Bijeloj kod Konjica u Seonici, a možda i u Goranima, bili i dijelovali samostani »Bosanske crkve« (Gorani, i Seonica su u dolini Neretvice).

Iz ovih nekoliko najopštijih činjenica koje nisu dovoljne da pruže istoriski okvir doline Neretve vidi se kako je ovaj kraj bio relativno dobro naseljen kroz sve istorijske periode koji su sve do naših dana ostavili raznovrsne i brojne spomenike svojih kultura. Posebno bi se moglo istaći da su bogatstvo šuma, plodnost zemlje i podesne saobraćajne veze stvarali povoljne ekonomske uslove za naseljenost u Srednjem vijeku, a zatim i za političku i vjersku sigurnost stanovnika u periodu stećaka, što se, pored ostalog, odražavalo u brojnosti tih spomenika i njihovim oblicima i ukrasima.

RÉSUMÉ

Dans cet article l'auteur apporte les résultats des travaux d'une équipe concernant les monuments funéraires datant du moyen âge dans la vallée de Narenta et de ses affluents, Neretvica et Rama; la vallée sera bientôt submergée par le nouveau Lac de Jablanica. On y mit en évidence 21 nécropoles et quelques »stetchak« isolés, en tout 600 monuments. L'auteur donne la description des »stetchak« principaux, leurs reproductions photographiques et dessein, ainsi que les esquisses et les plans de quelques nécropoles.

Les »stetchak« de cette région sont taillés en majorité dans la forme des »caisses« en pierre calcaire et en conglomérat; ils sont orientés dans la ligne: est-ouest. Il sont taillés d'une façon assez attentive, mais seulement un petit nombre entre eux est orné. Les ornements les plus fréquents sont: les rosettes, les lignes sinueuses avec des trèfles, ainsi que des motifs de croix; il n'y a pas de motifs héraldiques. D'après leur forme, leurs ornements et leur technique de taille, ces »stetchak« sont plus près des monuments funéraires d'Herzégovine que de ceux de Bosnie.

Parmi ces monuments on trouva un »stetchak« à une inscription sur trois côtés, dans la »cyrellitsa« de Bosnie; l'inscription n'était pas encore connue.

L'auteur fit des fouilles dans quelques tombes sous les »stetchak« ainsi que dans des »tumulus« de la nécropole »Gosica Han« près de Ostrozac, et il expose brièvement les résultats de ces fouilles. On trouva dans une tombe un collier de métal, et dans une autre la face du mort était couverte d'une sorte de bonnet de textile. Dans une autre tombe, les os de face manquaient: la face semble avoir été mutilée. D'après l'architecture des tombes et les trouvailles dans les couches de terre, on pourrait supposer que ces tumulus appartenaient à la période préhistorique.

D'après le »ductus« des caractères sur l'inscription du »stetchak«, ensuite suivant les formes et les ornements, suivant l'aspect du matériel, la technique de la taille et autres conjonctures l'auteur croit que les »stetchak« de cette région datent du XIVe, XVe et XVIe siècles.